

مقایسه تطبیقی شخصیت‌های زنان در حکایت‌های ایرانی، عربی و مصری
کتاب هزار و یک شب با استفاده از فرانش اندیشگانی هلیدی*

Asieh Raeisi**
Hicabi Kirlangıç***

چکیده

هزار و یک شب دایرةالمعارف حکایت‌هایی است که به دلیل امتزاج فرهنگ‌های گوناگون در آن، زمینه‌ی مناسبی برای مطالعات تطبیقی است. با توجه به نقش سه فرهنگ ایرانی، مصری و عربی در شکل‌گیری داستان‌ها و اهمیت شخصیت زنان در آن‌ها، ۱۴ حکایت کتاب با رویکرد فرانش اندیشگانی هلیدی و با محوریت زنان، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در این تحقیق، بیشترین کنش‌گری زنان، در حکایت‌های ایرانی و بیشترین انفعال آن‌ها در حکایت‌های عربی است. شباهت بین حکایت‌های ایرانی و مصری، بیشتر بین زنان عیار مصری و دختران شاهزاده‌ی ایرانی بروز می‌یابد و کمتر شباهتی بین دختران ایرانی و عرب می‌بینیم. در حکایت‌های مصری، اصل نیرنگ و فریب‌دهی پررنگ است؛ حتی نام‌ها و لقب‌هایی چون محتاله، روسپی، عجوزک پلید و... نشان‌دهنده‌ی این نکته است؛ در هر سه گونه‌ی حکایت‌های مصری، عربی و ایرانی، فرهنگشان، متبلور است؛ مثلاً شعرخوانی زنان عرب، نمودار اهمیت فصاحت و بلاغت در این فرهنگ است یا خواستگاری حکیمان از دختران ایرانی، نشان دهنده‌ی اهمیت حکمت در ایران باستان است. در حکایت‌های عربی و مصری ارتباط اجتماعی ضعیف زنان، نوعی ارزش به شمار می‌آید. عشق در حکایت‌های ایرانی پررنگ است و در قصه‌های مصری جای خود را به رقابت‌طلبی می‌دهد؛ عاشق حتی ممکن است همزمان با دختران دیگر نیز ازدواج کند؛ عشق در حکایت‌های عربی، کلا ناپیدا است؛ زیرا زن، منفعل‌تر و در دسترس‌تر از آن است که آرزو و درد عاشقانه‌ی مردی شود. کلیدواژه‌ها: هزار و یک شب، شخصیت زنان، دستور نقش‌گرای هلیدی، مطالعات تطبیقی

* Araştırma makalesi/Research article; Doi: 10.32330/nusha.1327181

** Dr., İnan Al-Zehra Üniversitesi, e-posta: Asyaraeisi87@gmail.com Orcid ID: <https://orcid.org/0009-0009-4355-5253>

*** Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, e-posta: hkirlangic@gmail.com, Orcid ID: <https://orcid.org/0000-0001-6273-5342>

Makale Gönderim Tarihi: 13.07.2023

Makale Kabul Tarihi : 25. 12.2023

Halliday'in Düşünsel Üst-İşlev Metafonksiyonunu Kullanarak İran, Arap ve Mısır'ın Bin Bir Gece Masallarındaki Kadın Karakterleri Üzerine Bir Karşılaştırma

Öz

Bin Bir Gece Masalları, içinde çeşitli kültürlerin kaynaşmasını barındırdığı için üzerinde araştırma yapılmaya müsait hikayeler kaynağıdır. Hikayelerin oluşumunda İran, Mısır ve Arap kültürünün rolü ve hikayelerden kadın karakterlerin önemine binaen bu on dört hikâye kitabı Halliday'in düşünsel üst-ışlev kuramı ve kadınlar ekseninde incelenecektir.

Bu araştırmada en aktif kadınlar İran hikayelerinde, en pasif olanlar ise Arap hikayelerindedir. İran ve Mısır hikayelerindeki benzerlik daha ziyade Mısırlı kurnaz kadınlar ve İran Prensi'nin kızları arasında ortaya çıkmaktadır. İranlı ve Arap kızları arasında ise nadiren benzerlik görmekteyiz. Mısır hikayelerinde temelde aldatma ve hile yoğun olarak görülür. Hatta hileci, fahişe, kötü yaşlı kadın gibi lakapların kullanımı bunun ispatı niteliğindedir. Mısır, Arap ve İran hikayelerinin üçünde de bu milletlerin kültürleri açıkça görülmektedir. Mesela Arap kadınların şiir okumaları, fesahat ve belagatin bu kültürdeki önemini; bilgelerin İranlı kadınları istemesi eski İran'da bilginin önemini göstermektedir. Arap ve Mısır hikayelerinde kadınların sosyal iletişimlerinin zayıflığı bir nevi değer sayılmaktadır. Aşk İran hikayelerinde yoğundur ve bu durum Mısır hikayelerinde yerini rekabetçiliğe bırakır. Öyle ki âşık aynı zamanda başka kadınlarla da evlenebilir. Aşk, Arap hikayelerinde çok az görülür, bunun nedeni erkeğin aşk arzusu ve acılarından ziyade kadının obje olarak daha edilgen (pasif) ve daha kolay ulaşılabilir olmasından kaynaklıdır.

Anahtar kelimeler: Binbir Gece, Kadın Karakteri, Halliday'in Düşünsel Üst-İşlev metafonksiyonu, Karşılaştırmalı Çalışmalar

A comparative study of women's characters in Iranian, Arabic and Egyptian stories of One Thousand and One Nights by using ideational metafunction of Halliday

Abstract

One Thousand and One Nights is an encyclopedia of stories that, due to the combination of different cultures in it, is a suitable field for comparative studies. According to the role of three Iranian, Egyptian and Arab cultures in the formation of stories and the importance of women's characters in them, 14 stories of the book are examined with the approach of the cognitive metafunction of Halliday (Ideational Metafunction), focusing on women.

In this research, women are most active in Iranian stories and their most passivity is in Arabic stories. The similarity between Iranian and Egyptian

stories is more evident between the Ayyar (crafty) Egyptian women and the Iranian prince daughters, besides that we see less similarity between Iranian and Arab girls. In Egyptian stories, the principle of trickery and deception is prominent; even the names and nicknames such as Mohtala (trickster), Prostitute, foul beldam, etc. indicate this point; In all three types of Egyptian, Arabic and Iranian stories, their culture is crystallized; For example, Arab women's poetry reading shows the importance of eloquence in this culture, or sages courting Iranian girls shows the importance of wisdom in ancient Iran. In Arabic and Egyptian stories, Poor social connection of women is a kind of value. Love is bold in Iranian stories and gives way to competitiveness in Egyptian stories; the lover may even marry other girls at the same time; Love is completely absent in Arabic stories; because the women are more passive and available than to become a man's romantic desire.

Keywords: One Thousand and One Nights, Women's Character, Halliday's cognitive metafunction, Comparative Studies

Structured Abstract

One Thousand and One Nights is an encyclopedia of stories that, due to the combination of different cultures in its stories, is a very suitable field for comparative studies; Considering the role of three Iranian, Egyptian and Arab cultures in the formation of stories and the importance of women's characters in stories, the main question is whether the activism of some girls in ancient Iranian stories can be attributed to Iranian women of One Thousand and One Nights? Also, what do women have in common in Egyptian and Arabic stories? And can their personality be considered representative of their culture?

The statistical population of this research is 14 stories from the total Iranian, Arabic and Egyptian stories of this book. The method is also descriptive-analytical and with the approach of the Ideational Metafunction of Halliday. The founder of this method is Halliday. By using this method, the social and mental aspects of the author can be analyzed in detail. In this method, the production of meaning takes place through the "transitive" role in the clause, and in relation to this transitive role, Halliday identified three types of main processes with the names of material, mental and relational and three types of secondary processes with the names of existential, verbal and behavioral, which are related to actions, perception, characteristics, speaking, behavior and linguistic actions. He then introduces another section called "naming" in which he deals with the names in the text. Halliday believes that choosing a name among other names reflects a special point of view that can have a negative or positive charge.

In the research conducted, most active women are in Iranian stories and most passive ones are in Arabic stories, and these frequencies can be seen in the bar chart in the article. In this diagram, the most Material process and the least

mental process (which show the level of activity and passivity respectively) belong to Iranian stories. In Iranian and Egyptian stories, Ayyar (shifty) girls and women take great actions and the reason is their social power and independence; Of course, the activism of the Egyptian Ayyar women is for scheming, but the works of Iranian women are for the purpose of saving and reforming the society. The most obvious example of women's passivity is their lack of independence in Arabic stories; Of course, in Egyptian stories too, despite the woman's independence, a man eventually becomes the owner of her authority and gets the most benefits; But in Iranian stories, it is finally the woman who finds the superior power against the man and even if he is the king, she defeats him. In the meantime, the similarity between Iranian and Egyptian stories is more evident between the beautiful Egyptian women and the daughters of Iranian kings. Also, the girls of Arabic stories have more in common with the non-Ayyar women of Egyptian stories, and we see less similarity between them and Iranian girls.

In Egyptian stories, the principle of trickery and deception is prominent; even the names and nicknames such as Mohtala (trickster), Prostitute, foul beldam, etc, show this point; but in none of the Iranian and Arabic stories, women are not addressed with such bad words.

In all three types of Egyptian, Arabic and Iranian stories, their culture is crystallized; For example, the importance of women reciting poetry in Arabic stories is a sign of the importance of eloquence in this culture; Or the fact that, along with nobles, the only suitors for girls in Iranian stories are sages, it shows the importance of wisdom in ancient Iranian culture. In Arabic and Egyptian stories, women's weak social connection is considered a kind of social value.

The last noteworthy point is that as much as men and women fall in love in Iranian stories and fall ill because of it, this issue in the Egyptian stories is less and instead of love between men and women, we see competition more; In these stories, not only is there no trace of mourning and illness caused by separation, but the lover may even think of other girls at the same time and marry them; This topic disappears completely when it comes to Arabic stories; Because the woman in these stories is more passive and more available than to become a man's romantic desire or pain. Of course, according to the processes and analyzes in all the stories. It can be said that the main theme of the book is not love, but women's trickster and challenge/defiance in Iranian and Egyptian stories and their efforts to fulfill men's desires in Arabic stories.

هزار و یک شب دایرةالمعارف قصه‌هایی است که قرن‌ها، سینه به سینه در میان اقشار مختلف مردم نقل می‌شده است. این کتاب که با نام‌های گوناگونی چون هزار افسان، الف خرافه، الف لیله و لیله و شب‌های عربی نیز شناخته می‌شود، دربرگیرنده‌ی ویژگی‌های روحی، اخلاقی، باورها، رؤیاها و اسطوره‌های اقوام مشرق زمین است و نقش بسیار مهمی در شکل دادن به ادبیات غرب داشته است. اهمیت هزار و یک شب تنها از جهت ادبی نیست؛ بلکه منبع ارزشمندی برای تاریخ اجتماعی و فرهنگی خاورمیانه در سده‌های میانه و اوایل دوره‌ی جدید به شمار می‌رود؛ داستان‌های الهام‌بخش آن از جنیان، قالیچه پرنده و چراغ جادو به همراه شخصیت‌هایی چون شهرزاد، سندباد و علاءالدین با تخیل شگفت‌آور شرقی خود، شرق و غرب را بهم پیوند می‌دهد و الهام‌بخش بسیاری از داستان‌نویسان، فیلمسازان و نمایشنامه‌نویسان بزرگ جهان از جمله خورخه لوئیس بورخس، جیمز جویس، پیر پائولو پازولینی، مارکز، نجیب محفوظ، توفیق حکیم، بهرام بیضایی و... بوده و بارها دستمایه فیلمسازان هالیوودی قرار گرفته است؛ به گفته رابرت ایروین در کتاب *راهنمای شب‌های عربی*، «اگر بخواهیم نویسندگانی که را که تحت تأثیر هزار و یکشب قرار نگرفته‌اند، نام ببریم، آسان‌تر است» (ایروین، ۲۰۰۹: ۸). جان بارت نویسنده پست مدرن آمریکایی نیز هزار و یک شب را می‌ستاید و شیوه روایی آن را الهام‌بخش گرایش‌های پست مدرن خود می‌داند؛ وی شهرزاد را شیرین‌ترین و ستودنی‌ترین قصه‌گو می‌خواند (ر.ک. موسوی مجد، ۱۳۹۴: ۷۰). این کتاب بر هنرهای دیگر چون نقاشی نیز بسیار تأثیرگذار بوده است؛ کسانی چون مارک شاگال و فردیناند کالر، هزار و یک شب را تصویرسازی کرده‌اند؛ هم‌چنین ساختار روایی‌گیرایش، فرم داستان در داستان و شخصیت‌ها و درونمایه‌ی قصه‌های سحرانگیز آن، موضوع پژوهش‌های بسیاری بوده است.

هزار و یک شب نویسنده مشخصی ندارد و حاصل خلاقیت‌ها و خیال‌پردازی‌های راویان و قصه‌گویان مختلف از سرزمین‌های گوناگون شرق از هند و ایران گرفته تا بغداد و قاهره بوده است و بیشتر ماجراهای آن در بغداد و ایران می‌گذرد؛ بنابراین اصلاً نمی‌توانیم بگوییم که خاستگاه این کتاب کجاست. حتی از چین و ژاپن هم در این کتاب داستان‌هایی وجود

دارد و نشانه‌هایی از قصه‌های یونانی نیز در آن دیده می‌شود. می‌توان گفت که این کتاب از جمع‌آوری ادبیات شفاهی و عامیانه مردم ممالک مختلف حاصل شده است. البته برخی از پژوهشگران چون محمد جعفر محجوب و بهرام بیضایی باور دارند که می‌توان با اطمینان نسبی نخستین پایه‌ی هزار و یک شب را کتاب *هزار افسان* ایرانی دانست (کتابی که قدمت آن به دوران ساسانیان و حتی هخامنشیان می‌رسد، ولی بعدها از بین رفته است)؛ سپس به مرور حکایت‌های هندی زیادی به آن افزوده شده و در قرن سوم هجری از زبان پهلوی به عربی درآمده است (ر.ک: محجوب، ۱۳۸۲: ۳۶۲-۳۶۹). دلیل هندی و ایرانی دانستن ریشه‌ی این کتاب، نام‌های ایرانی، باورهای باستانی، قصه در قصه بودن حکایت‌ها، ذکر خیانت زنان به همسران و گفته‌های «ابن ندیم» در *الفهرست* و «مسعودی مروزی» در *مروج الذهب* در مورد ریشه ایرانی کتاب است (همان: ۳۷۱). (ابن ندیم در *الفهرست* به *هزار افسان* اشاره و داستان اصلی شهرزاد را بیان کرده است).

برخی از پژوهشگران نشانه‌ها و ریشه‌های هندی، ایرانی و عربی تک تک داستان‌ها را نیز مشخص کرده‌اند؛ برای نمونه، الگوی داستان‌های زنجیره‌ای و نام‌هایی چون «سندباد» همه، ریشه‌ای هندی دارند. همچنین الگوهای داستانی عفریت‌ها، سفر، داستان دختر دزدیده شده توسط دیو، داستان بارداری جادویی و نام‌هایی چون شهر باز، شهرزاد، شاهپور ... از ریشه‌ای ایرانی برخوردارند. در نهایت نیز الگوی حکایت‌های بغدادی و مرتبط با هارون الرشید، داستان‌هایی با نشانه‌های قرآنی و سفر حج، عفریت‌ها و دیوان در بند یک طلسم و اسامی چون نام‌های خلفا، ریشه‌های عربی «هزار و یک شب» بوده و قصه‌های انگشتر، طلسم و جادو، مصری است؛ چون به عقیده‌ی گرهات، مردم مصر، آنقدر کُند بودند که همیشه دوست داشتند یک انگشتر یا چراغ جادویی باشد تا کارهایشان را انجام دهد» (گرهات، ۱۹۶۳: ۱۳-۱۴).

هزار و یک شب تا سال ۱۷۰۴ میلادی در جهان ناشناخته بود. نخستین بار کتاب‌شناسی فرانسوی در قرن ۱۸ نسخه‌ای از آن را یافت و با ترجمه‌ی آن به فرانسه به جهانیان معرفی کرد. بعدها ترجمه‌های انگلیسی و سایر زبان‌ها نیز در دسترس مخاطبان غربی قرار گرفت.

عنوان بیشتر این ترجمه‌ها *Arabian nights* است. ۱۵۰ سال بعد در سال ۱۲۵۲ قمری، نخستین ترجمه‌ی فارسی کتاب (از عربی به فارسی) در ایران به دست عبداللطیف تسوجی تبریزی انجام شد.

بیان مسئله

همان‌گونه که پیشتر هم گفته شد، هزار و یک شب به دلیل امتزاج فرهنگ‌های گوناگون در آن، زمینه‌ی بسیار مناسبی برای مطالعه‌ی تطبیقی است و جامعه‌های ادبی و هنری هم از کشف حقیقت‌ها و پشتوانه‌های فرهنگی داستان‌های کتاب بسیار استقبال می‌کنند. علاقه‌مندی برخی به این جهت است که گمان دارند در جامعه‌های آشوب‌زده‌ی کنونی، جای قصه و افسانه بسیار خالی است، زیرا به قول جورجو آگامبن، فیلسوف ایتالیایی در کتاب *جادو و خوشبختی*، «دنیای بچه‌ها سعادتمندانه است، چون هنوز از عنصر افسانه و قدرت جادو خالی نشده است» (آگامبن، ۲۰۰۷: ۲۰). حتی در داستان اصلی کتاب، شهرزاد و شهریار، دختر وزیر، شاه را با قصه درمان می‌کند و در حقیقت قصه باعث نجات شهریار می‌شود.

210

ویژگی این کتاب از لحاظ شخصیت‌پردازی، در نگاه خاصی است که به زن‌ها دارد؛ درحالی که در ادبیات رسمی و کهن، زن‌ها معمولاً شخصیت‌هایی حاشیه‌ای هستند، اما در هزار و یک شب، شخصیت‌های اصلی و بسیار پرتنوعی از لحاظ ویژگی‌ها، کارها، واکنش‌ها و ذهنیتشان هستند؛ به همین دلایل، توجه به شخصیت‌های زن که پیش‌برنده‌ی اصلی حکایت‌ها هستند و مقایسه‌ی آن‌ها در سه حکایت ایرانی، مصری و عربی بسیار مهم می‌شود. پرسش اصلی این است که با توجه به تأثیرگذاری، کنش‌گری و استقلال شخصیت زن در برخی از قصه‌های ایرانی چون خسرو و شیرین و همچنین داستان‌های شاهنامه چون گردآفرین، سودابه و... آیا می‌توان این ویژگی‌ها را به زنان در حکایت‌های ایرانی هزار و یک شب نیز نسبت داد؟ پرسش بعد این است که وجه اشتراک و امتیاز زنان در حکایت‌های مصری و عربی چیست؟ آیا دختران و زنان حکایت‌ها را می‌توان نماینده‌ی فرهنگشان دانست؟

حال با توجه به تمام این نکته‌ها و همچنین این مسئله که تحلیل و بررسی آثار ادبی بر بنیاد دیدگاه‌های جدید باعث فهم جنبه‌های ناشناخته آن می‌شود و مطالعه‌ی بینارشته‌ای درک

همه جانبه زندگی انسانی را از مسیر گفت‌وگوی مابین همه‌ی سنت‌های فکری نشان می‌دهد، این پژوهش بر آن است تا از رهگذر رویکرد زبان‌شناسی «نقش‌گرا» (که با استفاده از آن، می‌توان جنبه‌های اجتماعی و ذهنیتی نویسنده را که هدف اصلی این تحقیق است، به صورت دقیق در مورد هر موضوعی واکاوی کرد و در بخش بعدی، مفصلاً شرح داده خواهد شد)، به بررسی شخصیت‌های زن در حکایت‌های ایرانی، مصری و عربی در هزار و یک شب پردازد و از رهگذر فرانش اندیشگانی تحلیل کند؛ با کمک این روش، شباهت‌ها و تأثیرگذاری آثار بر یکدیگر و چگونگی تحقق یا انتقال یک درون‌مایه در بین فرهنگ‌های گوناگون به صورت روشن‌مند آشکار می‌شود و این دقیقاً همان راهی است که می‌توان با آن پاسخ پرسش‌های ذکر شده را یافت.

مبانی نظری (فرانش اندیشگانی)

پایه‌گذار فرانش اندیشگانی که روش اصلی انجام این پژوهش است، هلیدی (Halliday)، زبان‌شناس نقش‌گرا، است. از نظر او گوینده یا نویسنده با فرانش اندیشگانی به تجربیاتش تجسم می‌بخشد و ریشه‌ی رویکرد نقش‌گرایی به نظرات افرادی همچون یلمزلف (Hjelmslev)، فرث (Firth) و مکتب پراگ (Prague School) برمی‌گردد. «دستور نقش‌گرای هلیدی در درجه اول به انتخاب‌هایی می‌پردازد که دستور زبان در اختیار گوینده یا نویسنده قرار می‌دهد... نکته برجسته در دستور نظام‌مند این است که بر پایه‌ی روابط جانشینی قرار دارد. به این ترتیب زبان، شبکه‌ای از نظام‌ها یا مجموعه‌ای از امکانات مرتبط به منظور ساخت معنی است» (رستم بیگ تفرشی و رضانی واسوکلایی، ۱۳۸۹: ۳۷۱).

تعریف نظام گذرایی، بند و فرآیند

زبان در فرانش اندیشگانی، گویای محتوای کلام و گفتمان و بازگو کننده‌ی پدیده‌های محیطی مانند رویدادها، چیزها، کنش‌ها و... است که پیشتر برای گزارش، رمزگذاری شده‌اند. این فرانش به دو کارکرد تجربی (ساختار گذرایی) و منطقی (نام‌گذاری) تقسیم می‌شود. (ر.ک: هلیدی، ۱۹۷۸: ۱۰۱-۱۰۲). هلیدی ایفای فرانش‌ها را در بند محقق می‌داند، منظور ما از بند در اینجا یک جمله نیست؛ بندی که هلیدی از آن صحبت می‌کند، واحد تجزیه و تحلیل

متن است که شامل یک فرایند و حداقل یک عنصر پیرامونی (مانند زمان، مکان و ...) است. همچنین از نظر او فعل، پیکره‌ی اصلی هر بند را تشکیل می‌دهد (رک: تامپسون، ۲۰۰۲: ۱۰). هلیدی می‌گوید تولید معنا از طریق نقش «گذرای» در بند صورت می‌پذیرد و در رابطه با این نقش گذرای، سه نوع فرآیند اصلی با نام‌های مادی، ذهنی و ربطی و سه نوع فرآیند فرعی را با نام‌های وجودی، لفظی و رفتاری معرفی می‌کند که این‌ها مرتبط با کنش‌ها، ادراک، ویژگی‌ها، صحبت کردن، رفتار و اعمال زبانی هستند. سه عنصر عمده‌ی بند، فرآیند، شرکت‌کننده و افزوده هستند. «این فرآیندها همراه با شرایط زمانی و مکانی و شرکت‌کنندگان، به کاربران زبان امکان می‌دهند که واقعیت را آگاهانه یا ناخودآگاهانه بازنمای کنند» (فقیه و محبی تبار، ۱۳۹۲: ۵۵۹). در این‌جا فرآیندها را گزیده‌وار شرح می‌دهیم:

۱- فرآیند مادی: همان فرآیند انجام دادن و رخ دادن با اعمال فیزیکی همچون دویدن، پرتاب کردن، پختن و غیره مرتبط است. اجزای این فرآیند، عبارتند از: عامل (کنشگر)، هدف و عنصر افزوده.

۲- فرآیند ذهنی: فرآیند ذهنی یا حس کردن، در بندهایی با افعال مربوط به حواس پنجگانه مانند فکر کردن، دوست داشتن، شک کردن و غیره کاربرد دارد. شرکت‌کننده‌های این نوع فرآیند، حسگر و پدیده نام دارند. این فرآیند همچون مادی دارای چهار زیر طبقه احساسی، شناختی، ادراکی و درخواستی است.

۳- فرآیند رابطه‌ای: فرآیند رابطه‌ای یا بودن دارای طبقه‌ی وسیعی از فرآیندها است و نقش آن در بند، نشان‌دهنده‌ی رابطه‌ی بین دو مفهوم است. این فرآیند با توجه به تفاوت‌های دستوری خود به دو گروه تقسیم می‌شود: فرآیند رابطه‌ای ویژگی بنیان: که دارای دو شرکت‌کننده به نام‌های ویژگی و حامل (موجودی که ویژگی به آن نسبت داده می‌شود) است و دومی رابطه‌ای شناسایی: دو شرکت‌کننده به نام‌های شناسا و شناخته دارد که هر دو در حقیقت یک چیز هستند.

۴- فرآیند کلامی: در مرز بین فرآیندهای ذهنی و رابطه‌ای است و افعال مربوط به گفتن را دربرمی‌گیرد.

۵- فرآیند رفتاری: بین فرآیندهای ذهنی و مادی قرار دارد و حتی به فرآیند کلامی نیز مربوط می‌شود. این فرآیند، رفتار فیزیولوژیکی و روانی همچون نفس کشیدن، سرفه کردن، خندیدن، خواب دیدن و غیره را دربرمی‌گیرد.

۶- فرآیند وجودی: که به هستی و نیستی پدیده‌ها مربوط می‌شود.

هلیدی سپس در رابطه با فرانش خود، بخش دیگری را به نام «نام‌گذاری یا نام‌دهی» (naming) معرفی می‌کند که در آن به نام‌های گذاشته شده بر پدیده‌ها می‌پردازد. او باور دارد که انتخاب و کاربرد یک نام خاص از بین دیگر نام‌ها «برای افراد، اشیاء و فعالیت‌ها، منعکس‌کننده‌ی دیدگاه خاصی است که می‌تواند بار منفی یا مثبت داشته باشد» (ر.ک. هلیدی، ۱۹۷۸:۳۲). در واقع برای یک حقیقت یا موضوع می‌توان با توجه به زمینه فکری و هدف گوینده، بی‌شمار نام آفرید. در واقع یکی از کارهای زبان‌شناسی نقش‌گرا این است که هدف از این انتخاب‌های ویژه را تبیین کند و به این نکته بپردازد که چه عوامل ایدئولوژیکی، فرهنگی و ... بر انتخاب‌های گوینده / شاعر / نویسنده و... متأثر است.

روش تحقیق

باتوجه به اینکه پژوهشگران هزار و یک شب، نقش سه فرهنگ ایرانی، مصری و عربی را در شکل‌گیری داستان‌ها اثبات کرده‌اند و آن‌ها را از مهم‌ترین خاستگاه‌های قصه‌ها می‌دانند، جامعه آماری این پژوهش، ۱۴ حکایت از مجموع حکایت‌های ایرانی، عربی و مصری این کتاب بوده و تلاش شده است که اندازه‌ی برابر حکایت‌های هر دسته، حفظ شود. متن مورد بررسی، جلد اول و دوم کتاب هزار و یک شب به ترجمه‌ی عبداللطیف تسوجی تبریزی، نشر هرمس است. روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و با رویکرد فرانش اندیشگانی است. برای این کار در مرحله‌ی اول، همه‌ی بندهای متن حکایت‌های مورد نظر، جدا شده‌اند که مجموع آن به ۱۲۷۰ بند می‌رسد. سپس نوع فرآیند این بندها (همان‌گونه که در بالا شرح داده

شد: مادی، ذهنی و...) مشخص شده و در جدول‌های جداگانه‌ای که در مقاله نیز گنجانده شده، آورده شده است؛ سپس آمار و بسامد فرآیندهای هر حکایت، اندازه‌گیری شده و نمودار میله‌ای آن نیز در پایان مقاله گذاشته شده است. پس از آن با کمک بسامد و وضعیت فرآیندها، تحلیل مرتبط با متن حکایت مورد نظر (عربی، ایرانی و مصری)، انجام شده است. در مرحله‌ی دوم نیز نام‌های شخصیت‌های حکایت‌ها در ترجمه‌های فارسی و عربی به صورت جداگانه، استخراج شده‌اند و در پایان با توجه به تحلیل‌های مرتبط با فرآیندها و نام‌ها، نتیجه‌گیری مربوط به حکایت‌های ایرانی، عربی و مصری در قالب شباهت‌ها و تفاوت‌ها و چرایی آن ارائه شده است.

تحلیل فرآیندهای حکایت‌های ایرانی

همان‌گونه که پیشتر گفته شد، برخی از محققان بر این باورند که ریشه‌ی اصلی هزار و یکشب، کتاب *هزار افسان* ایرانی بوده است و بسیاری از حکایت‌هایی که در مجموعه‌ی کنونی وجود دارد، خاستگاه ایرانی دارد؛ وجود نام‌های ایرانی چون شهرزاد، شهریار، شاهزمان، بهرام، انوشیروان، شیرین، همچنین لقب‌هایی چون شاهزاده (سیستم شاهنشاهی در سرزمین اعراب وجود نداشته است) و اشاره به سرزمین‌های ایرانی و زبان فارسی در حکایت‌هایی چون اسب آبنوس نیز، گواه این نکته است؛ مثلاً در این حکایت، ملک‌زاده، پسر شاه سرزمین پارس است و خود را نزد پادشاه روم چنین معرفی می‌کند: «نامم به پارسی هرمز و شهر من پارس و مرا صنعت علم و دانش است» (تسوجی تبریزی، ج ۱، ۱۳۹۰: ۹۷۹).

در این بخش به تحلیل فرآیندهای مرتبط با نظریه‌ی هلیدی در مسائل زنان و نمودهای آن در حکایت‌های ایرانی می‌پردازیم. از جمله‌ی این حکایت‌ها «شهریار و برادرش، شاهزمان»، «دهقانی و خرش»، «تدبیر زن»، «اسب آبنوس» و «شاهزاده بهرام و دختر ملک» است.

نمودهای فرآیند مادی

قدرتمندی و تأثیرگذاری زنان: زنان در حکایت‌های ایرانی، قدرتمندانه کارهای بزرگی انجام می‌دهند. این دختران هستند که شوهر آینده‌ی خود را می‌پسندند و آغاز کننده‌ی رابطه

یا تعیین کننده‌ی چارچوب‌های ازدواجند: «من از روی میل، او را شوی خود گیرم» (همان: ۱۱). تأثیرگذاری‌های شهرزاد و دنیا زاد در حکایت شهریار و برادرش شاهزمان و وعده‌دهی - های شهرزاد به شهریار نیز از دیگر تأثیرات غیرمستقیمی است که آن‌ها بر مردان می‌گذارند: «دنیا زاد گفت: ای خواهر چه خوش حدیث گفتی... شهرزاد گفت: اگر امروز ملک مرا نکشد، شب آینده خوش‌تر از این حدیث گویم؛ ملک با خود گفت که: طرفه حکایت می‌گوید. این را نکشم تا باقی داستان بشنوم» (همان: ۲۱). در حکایت اسب آبنوس نیز این دخترِ ملک است که با دیدن حُسن و جمال مرد، او را در آغوش گرفته و می‌بوسد: «به او گفت: تو بس خوب روی هستی و در آغوشش کشید، او را ببوسید» (همان: ۹۶۴). نمونه‌ی دیگری از تأثیرات زنان بر مردان در همین حکایت، خاتونی است که با رابطه‌ی خود با دیگر مردان، باعث انفعال، اندوهگین و خاموش شدن شاهزمان می‌شود؛ تا اندازه‌ای که شاه، دارالملک خود را رها کرده و نزد برادرش پناه می‌جوید. باز در همین حکایت، این شاهزادگان هستند که از دخترک اسیر در دست عفریت می‌ترسند و بلافاصله به درخواست‌های او رسیدگی می‌کنند. از ویژگی‌های دیگر این دختران که قدرتمندی و تأثیرگذاری آن‌ها را مشخص می‌کند، به فرمان کسی نبودن آن‌هاست؛ حتی اگر شخص روبه‌رویشان، شاه باشد؛ برای نمونه، شاه به خواستگار دخترش می‌گوید: «ای فرزند! دختر من به فرمان من نیست» (همان: ۱۲). در حکایت تدبیر زن نیز، شیرین، همسر شاه، بر همه‌ی تصمیمات او اثر می‌گذارد و به راحتی وی را کنترل، شاد یا خشمگین می‌کند: «ملک چون این سخن شیرین بشنید، از پستی فطرت صیاد برآشفت...» (همان، ج ۲: ۱۰۲۱). شاهزادگان دختر از لحاظ جسمی نیز کارهای پر قدرتی انجام می‌دهند: «ملک زاده در دست او به سان گنجشکی بود که در چنگال باز اسیر شود» (همان: ۱۴۰۹).

جنگجویی زنان و به مبارزه طلبیدن خواستگاران: در حکایت‌های ایرانی، زنان با تمام تجهیزات و سلاح‌های جنگی به مبارزه با خواستگاران و مردان می‌روند. در حکایت شاهزاده بهرام و دختر ملک گفته می‌شود که دختر شاه، «شوی خود نگیرد، مگر کسی را که در میدان جنگ بر او چیره شود» (همان: ۱۴۱۱) یا حتی مردان را به اسارت گرفته و آزاد می‌کنند «آن دختر ایشان را غلبه می‌کرد، اسب و سلاح آن‌ها (مردان) گرفته، بر جبینشان می‌نوشت که این

آزاد کرده‌ی فلانه دختر است» (همان: ۱۴۰۹). جنگجویی چنان برای دختران مهم است که در حکایت بهرام شاه و دختر ملک، دخترک پس از شکست خوردن از خواستگارش، بهرام شاه، از شدت سرشکستگی و شرمساری، تصمیم می‌گیرد از شهر فرار کند. در حکایت اسب آبنوس نیز پدر دختر، خواستگار را به مبارزه می‌طلبد.

خواستگارکُشی یا پاسخ رد به آن‌ها: در این حکایت‌ها، تقریباً تمام دختران، خواستگاران داشته‌اند که در راه عشق آن‌ها کشته شده‌اند. دختران یا به خواستگاران نجیب‌زاده، پادشاه و حکیم خود پاسخ رد داده یا آن‌ها را به مبارزه می‌خوانند و یا پدرانشان خواستگاران را می‌کشند، گویی جان آن‌ها با واسطه در دست دختر است. در حکایت اسب آبنوس، پدر دختر به خواستگار می‌گوید: «من بسی پادشاهزادگان را که دختر از من خواستگار کرده‌اند، کُشته‌ام» (همان، ج ۱: ۹۶۵).

تفرج و خوش‌گذرانی دختران: زنان، دختران و حتی کنیزکان در تمام حکایت‌های ایرانی همیشه مشغول گشت و گذار و خوش‌گذرانی‌اند (به ویژه آنان که از طبقات اجتماعی بالای جامعه و صاحب قصر و کنیزکان هستند). جمله‌ی «دخترک و کنیزکان به ملاعبت مشغول شدند» را تقریباً در تمام حکایت‌های ایرانی می‌توان یافت. حتی علت خیانت زنان دو شاه در حکایت شهریار و برادرش شاهزمان، تنوع‌طلبی و خوش‌گذرانی‌شان است.

جادوگری زنان: جادوگری به دلیل آفرینش و ایجاد تغییری که در ماهیت آفریده‌ها دارد، جزء فرآیند مادی شمرده می‌شود و همچنین یکی از اصلی‌ترین ویژگی‌های حکایت‌های هزار و یک شب است؛ برای نمونه در حکایت شاهزمان و شهریار، دخترکی که در دست عفريت اسیر است، پس از خفتن او، از صندوقی جادویی بیرون می‌آید و با قدرت خود، ملک‌زادگان را به هم خوابگی با خود مجبور می‌کند.

برخورد فیزیکی مردان با زنان: تقریباً در تمام حکایت‌های ایرانی، زنان، شخصیت مورد اعتماد و علاقه همسران خود هستند؛ اما ممکن است به دلیل خیانت یا دسیسه‌چینی دیگران، مورد خشونت آن‌ها قرار گیرند و در فرآیند مادی برخورد فیزیکی، کنش‌پذیر شوند. البته این نمونه برخورد فیزیکی را تنها در حکایت زن دهقان (دهقان و خرش) می‌بینیم که مرد دهقان

به دلیل تأثیری که از دسیسه‌چینی حیوانات گرفت «خاتون را چندان بزد که بیخود گشت» (همان: ۹۷۹). البته نباید فراموش کرد که حتی در آغاز همین حکایت نیز سخن از مهر مرد نسبت به زنش می‌رود.

ارزش داشتن زنان نزد مردان و پشتیبانی شدن از آنها: در حکایت‌های ایرانی، زنان نزد مردان احترام دارند و معمولاً با کنش‌های حمایت‌گرانه‌ی آنها روبه‌رو هستند. برای نمونه در حکایت اسب آب‌نوس، ملک‌زاده پیش و پس از پیمان زناشویی بسیار از دخترک پشتیبانی می‌کند و او را با چنان شوکتی به قصر می‌برد که باعث می‌شود عشق دخترک به او افزون شود. این پشتیبانی از زنان، تنها از سوی مردان آشنا نیست؛ بلکه در حکایت یاد شده، پادشاه سرزمین دیگر نیز که هیچ شناختی از دخترک ندارد، تمام سخن‌های او را باور می‌کند و حکیم شهر را دروغگو می‌خواند و دیوانگی‌اش باعث نمی‌شود حاکم، درمان او را رها کند. در این حکایت‌ها حتی کنیزکان و همراهان دختران نیز شخصیت موثر و ارزشمندی دارند. برای نمونه در حکایت پیشین، این کنیزکان هستند که دختر ملک را آگاه می‌کند که خواستگار واقعی‌اش کیست یا او با مرد روبرویش، باید چگونه برخورد کند. وفاداری مردان به زنان نیز، نتیجه‌ی همین پشتیبانی و ارزش است. مثلاً بهرام شاه پس از گم شدن معشوقش، خود نیز پادشاهی را رها کرده، «لباس سفر پوشیده، از پس ایشان روان گشت» (همان: ۶).

قربانی شدن زنان: عمل قربانی کردن، فرآیندی مادی است و زنان قربانی شونده، نقش کنش‌پذیر پیدا می‌کنند. در حکایت شهریار و برادرش شاهزمان، برای انتقام از خیانتی که همسران دو شاه به آن‌ها کرده‌اند، شهریار هرشب با باکره‌ای رابطه برقرار می‌کند و سپس بامداد او را می‌کشد و در حقیقت با هدف پاک کردن گناه، او را قربانی می‌کند (البته در پایان همین حکایت نیز، سرانجام، زن بر مرد یعنی شهرزاد بر شهریار پیروز می‌شود و قربانی کردن دختران پایان می‌یابد).

نمودهای فرآیند ذهنی

اهمیت خواسته‌های دختران: خواسته‌ها و آرزوها جزئی از فرآیند ذهنی هستند. در حکایت‌های ایرانی، خواسته‌های دختران مورد توجه همه‌ی شخصیت‌هاست. آن‌ها هستند که

همسر آینده‌ی خود را طبق علاقه‌شان برمی‌گزینند. دختران برای ازدواج، خواستار مردی مبارز، دلیر و زیبارو هستند. برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، جنگجویی و خوش‌چهرگی مرد، تأثیر مهمی بر برگزیده شدنش توسط دختر ملک دارد. زیبایی مرد، چنان برای دختران مهم است که دیگران نیز خواستگار زشت‌رو را شایسته نمی‌دانند: «آنکه تو را خواستگاری کرده...، شایسته‌ی خدمتگزاری این نتواند بود» (همان: ۹۷۹). همچنین در این حکایت، ملک‌زاده می‌کوشد افزون بر برآوردن خواسته‌های دختر، با نمایاندن عظمت پادشاهی پدر و آماده کردن قصری جداگانه برایش، او را به ماندن ترغیب کند: «ملک‌زاده گمان کرد که دختر از جدایی پدر و مادر پشیمان است... گفت: ای فتنه‌ی روزگار، اگر خواهی تو را به پدر و مادر برگردانم؛ ... ملک‌زاده خواست که مملکت پدر را به دختر بازنماید و به او معلوم کند که مملکت پدر او بزرگتر و وسیع‌تر از مملکت پدر دختر است» (همان: ۹۶۴).

عشق عمیق زنان: زنان حکایات ایرانی اگر دچار عشق شوند، چنان احساسی بر آن‌ها غالب می‌شود که به حال زار و بیماری می‌افتند. برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، دختر ملک به دلیل دوری از معشوقش «رنجور گشته و به بستر افتاد» (همان: ۹۶۴) و تنها با دیدن او درمان شد.

نمودهای فرآیند رابطه‌ای (اسنادی و شناسایی)

آگاهی و زیرکی زنان: در حکایت شهرزاد و شاهزادان، شهرزاد دختر دانا، مهین، پیش‌بین، آگاه از احوال شعرا، ادبا و ملوک پیشین و خواهرش، دنیا‌زاد، نیز بسیار زیرک معرفی می‌شود؛ این دو خواهر با زیرکی، کم‌کم شاه را عامل دست خود کرده و به صورت غیرمستقیم بر او تأثیر می‌گذارند. دنیا‌زاد در شب اول برای جلب توجه ملک و تأثیر بر او، زیرکانه مظلوم‌نمایی می‌کند: «ای خواهر من از بی‌خوابی به رنج اندرم، طرفه حدیثی برگو تا رنج بی‌خوابی از من ببرد» (همان: ۸) و اینجاست که شاه در دامی می‌افتد که زیرکانه توسط دو خواهر، گسترده شده و در حقیقت نجات‌بخش دختران و نابودکننده‌ی خوی آدم‌کشی شاه است. شهرزاد آگاهانه برای ادامه‌ی قصه‌گویی و نیمه تمام کردن سخنش از شاه اجازه می‌گیرد؛ زیرا این وقفه‌ها در واقع خرید زمان و وقت‌کُشی به هدف شکستن خوی درندگی شاه است؛ بدین‌گونه توقف کشتار دختران به شکل غیرمستقیم صورت می‌گیرد. در حکایت اسب آبنوس

نیز دخترِ ملک چنان آگاه و عاقل است که شاه همیشه با او در گفتگو و مشورت است: «ملک به سوی دختر برفت، او را از آنچه با ملک‌زاده روی داده بود، بی‌اگاهانید» (همان: ۹۶۴). شهرزاد نیز در بسیاری از حکایت‌ها، می‌کوشد اهمیت حکمت و اندیشه را به شاه، گوشزد کند، حال چه به صورت نتیجه‌گیری از داستان‌ها (مانند حکایت انوشیروان عادل) و چه به شکل بهانه‌ای برای بیان حکایتی دیگر (مانند حکایت زن پرهیزگار در شب ۴۶۲): «گفت: ای ملک جوان‌بخت! بدان که ملوک پیشین را هوس به آبادی ولایت‌ها بود... از آنکه می‌دانستند هر چیزی که عالمان و حکیمان گفته‌اند، صحیح است و حکیمان گفته‌اند...» (همان، ج ۲: ۱۴۰۹).

دلیری دختران: از ویژگی‌های مهم زنان در حکایت‌های هزار و یک شب، دلیری آن‌ها است. می‌توان شهرزاد را که راوی کل حکایت‌هاست، دلیرترین شخصیت این مجموعه دانست. او نه تنها خود از پدرش می‌خواهد که کابین شاه شود، بلکه با دلیری‌هاش موفق می‌شود وجه خونریز شاه را نابود کند. شاهزادگانِ دختر نیز، خواستگاران را به مبارزه و دلیری می‌طلبند: «کس مرا تزویج نتواند کرد، مگر که در میدان جنگ بر من چیره شود...» (همان، ج ۱: ۹۷۹). دخترکِ حکایت بازرگان و عفریت نیز، با وجود اسارت در دست عفریت، شجاعت رویارویی با دو شاهزاده و انتقام‌گیری از آن‌ها را دارد.

غالب بودن ویژگی‌های مثبت زنان: حکایت‌های ایرانی، سرشار از زنانی با ویژگی‌های مثبت اخلاقی است و این نسبت‌ها نه تنها بیشتر از خصوصیات منفی آن‌ها به چشم می‌خورد، بلکه گاه با قرار گرفتن در برابر ویژگی منفی مردان، به زنان مقام برتری از لحاظ اخلاقی می‌دهد. برای نمونه شهرزاد در حکایت شهریار و برادرش شاهزادگان، در برابر خشم و جنایت‌های شاه، جنایت یا نیرنگ نمی‌کند؛ بلکه برای نجات خویش و دیگر زنان می‌کوشد. این اندیشمندی و مثبت بودن، زمانی پررنگ‌تر می‌شود که با دسیسه‌چینی دو شاه مقایسه شود؛ نتیجه‌ی نقشه‌ی شهرزاد، نجات خود و دیگر زنان است؛ اما نتیجه‌ی دسیسه‌ی دو برادر، خشم دیگری و کشتار بی‌گناهان است. به طور کلی در حکایت‌های ایرانی، دخترانِ شاهان، با وجود زیرکی، قدرت و مقام اجتماعی، شخصیتی پاک و صاف دارند. در ابتدای حکایت بهرام شاه

و دختر ملک، این بهرام است که در پی فریب دختر است: «ملک‌زاده کامیابی را حیلَت آغاز کرد» (همان، ج ۲: ۱۴۰۹). در حکایت اسب آبنوس نیز دختر ملک با همه‌ی زیرکی‌اش، دروغ‌های حکیم را باور می‌کند و بدین ترتیب از او فریب می‌خورد. زنان همچنین نسبت به معشوقان خود، وفادارند؛ برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، دخترک، خود را تنها برای معشوق می‌خواهد و هنگامی که اسیر بیگانگان می‌شود، با دیوانگی باعث می‌شود طمع کاران به او دست‌درازی نکنند.

استقلال زنان: از دیگر ویژگی‌های دختران در این حکایت‌ها، برخورداری از استقلال فکری و اجتماعی است. دختران پادشاه برای خود قصر و زندگی جداگانه‌ای دارند و با مردان به راحتی هم‌نشینی می‌کنند که این حرکت، گاه بی‌اجازه‌ی پدرشان است؛ برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، پدر ناگاه به قصر دخترش می‌آید و «دختر را دید با آن ملک‌زاده نشسته...» (همان، ج ۱: ۹۶۴).

پاکدامنی و ادب دختران: دختران در عین استقلال اجتماعی، اهل ادب و نجابتند. در حکایت اسب آبنوس، ملک می‌پرسد که «دختر مرا چه روی داده؟ گفتند: او بسی پاکدامن و با ادب است که کار زشت از او سر نزنده» (همان: ۹۶۶).

نجات‌دهندگی و امیدبخشی زنان: در حکایت‌های ایرانی، زنانی چون شهرزاد و دختر ملک، نماد امید به زندگی در عین خطر، نترسیدن از مرگ در راه امر پسندیده و ایستادگی برای نجات خود یا دیگرانند: «یا من نیز کشته شوم و یا زنده مانم؛ بلا از دختران مردم بگردانم» (همان: ۱۰) یا «شهرزاد گفت: دست از طلب ندارم» (همان: ۹۶۴)؛ همچنین دختر ماهرویی که اسیر دست عفریت است، با تعریف کردن ماجرای زندگی خود، باعث شکیبایی و آرام شدن دو شاه می‌شود.

زیبایی دختران: نیکوچه‌رگی دختران از ویژگی‌های اساسی این حکایت‌ها است. نمونه‌های آن را می‌توان در حکایت شاهزاده بهرام و اسب آبنوس دید که در حکایت اول، زیبایی دخترک، عامل شکست شاهزاده می‌شود: «ملک‌زاده را از دیدن او عقل برفت» (همان، ج ۲: ۱۴۰۹). در حکایت دوم نیز، دختران از زیبایی، «آفتابرو» خوانده می‌شوند.

همراهی زنان با معشوق: از دیگر ویژگی‌های زنان در حکایت‌های ایرانی این است که باوجود داشتن استقلال و روحیه‌ی جنگجویی، اما اگر کار کسی را عاقلانه ببینند، در برابرش کوتاه می‌آیند (به ویژه معشوق). برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، پری‌زاد که در آغاز حکایت با ملک‌زاده همراه نبود، برای نجات از دشواری‌های راه عشق، توصیه‌های او را می‌پذیرد: «گفت: ای خواجه به خدا سوگند مراد من این است که هر جا تو باشی، من با تو باشم» (همان، ج ۱: ۹۶۴). در پایان حکایت زن دهقان (دهقان و خرش) نیز، زن بالاخره در برابر همسرش کوتاه می‌آید و صحبت‌هایش را می‌پذیرد.

مورد اعتماد بودن زنان: در حکایت‌های ایرانی، زنان اشخاصی مورد اعتمادند و این اعتماد با استقلالشان رابطه‌ای مستقیم دارد. حتی همسران خیانتکار دو شاه در حکایت شهریار و برادرش شاهزمان نیز، از این قاعده مستثنی نیستند. شهریار به دلیل همین اعتماد بسیار، حرف برادر را باور نکرده و می‌گوید: «مرا بسی اعتماد بر خاتون است» (همان: ۵).

نمودهای فرآیند رفتاری

خیانت برخی زنان باوجود اعتماد مردان به آنها: برقراری رابطه (هم‌آغوشی، بوسیدن و...) با شخصی جز همسر، یکی از عناصر فرآیند رفتاری است و با وجود آن‌که عموم زنان در حکایت‌های ایرانی وفادارند، اما شماری نیز خیانتکارند. در حکایت شهریار و برادرش شاهزمان، زنان دو شاه، به آن‌ها خیانت می‌کنند. شاهزمان ابتدا دچار غم بسیار می‌شود، اما چون خیانت زن برادرش را هم می‌بیند، آرامش پیدا می‌کند.

پیش‌قدمی زنان برای بوسیدن و در آغوش گرفتن معشوق: از جمله فرآیندهای رفتاری مرتبط با دختران در حکایت‌هایی ایرانی این است که آن‌ها به راحتی معشوق خود را در آغوش می‌گیرند، می‌بوسند و از اینکه برای ابراز مهر، اولین قدم را خودشان بردارند، ترسی ندارند. برای نمونه در حکایت اسب آبنوس، دختر ملک پس از دیدن خواستگار و دلیری‌هایش، به او «گفت: تو بس خو برویی هستی و در آغوشش کشید، او را ببوسید...» (همان: ۹۶۶).

بهره‌ی جنسی مردان از زنان: در حکایت شهرزاد و شاهزمان، شهریار هرشب پیش از آغاز هر حکایت، از شهرزاد بهره‌ی جنسی می‌برد و این آرامش، شاه را برای تأثیر پذیرفتن از دختر و نرم شدن خوی درنده‌اش آماده می‌کند.

مورد مهرورزی قرار گرفتن زنان: در حکایت‌های ایرانی مردان آشکارا مهر خود را نسبت به دختران و معشوقشان نشان می‌دهند و این کارها در دسته‌ی فرآیند رفتاری قرار می‌گیرد. برای نمونه در حکایت اسب آب‌نوس گفته می‌شود که ملک، دخترش را «به سینه‌ی خود گرفته، چشمان او را ببوسید» (همان: ۹۶۶)، یا پدر «از غایت محبت که با او داشت از برای او قصر بنا کرده بود» (همان: ۹۶۵). همچنین در این حکایت، نجیب‌زاده به دلیل عشقی که به دختر ملک دارد، از خون پدر دختر درمی‌گذرد: «از بهر خاطر تو، او (پدرت) را نیز دوست دارم و آزردن او نخواهم... اگر نه من حرمت تو و دخترت را نگاه می‌داشتم، هر آینه خون تو را می‌ریختم» (همان: ۹۶۵). در حکایت دهقانی و خرش نیز، مرد، راز خود را به خاطر عشق به همسرش فاش می‌کند؛ حتی اگر باعث مرگش شود: «(خواجه) گفت: ای مونس جان از بهر خاطر تو، من نیز سر خود را فاش کنم» (همان، ج ۲: ۱۰۲۱). همچنین در حکایت بهرام شاه و دختر ملک، ملک‌زاده به عشق معشوقش، مملکت و سلطنت خود را رها می‌کند و مدت‌ها در شهر دختر ملک، روزگار به سر می‌برد.

گریستن: در این حکایت‌ها زنان از گریستن برای پیشبرد هدف‌های خود بهره می‌برند. در حکایت شهرزاد و شاهزمان، شهرزاد با گریستن تلاش می‌کند دل شاه را برای پذیرفتن خواسته‌ی خود نرم کند: «شهرزاد گریستن آغاز کرد و به ملک گفت همی‌خواهم که او را بخواهی که با او وداع باز پسین کنم؛ ملک دنیا زاد را بخواست...» (همان، ج ۱: ۷).

نمودهای فرآیند رفتاری

مشاور بودن زنان: از آنجایی که در حکایت‌های ایرانی، زنان به ویژه دختران ملک، جایگاهی والا و شخصیتی آگاه دارند، همواره مشاور شاهان و مردان هستند و تدبیرشان تأیید می‌شود: «شیرین گفت: بد کاری بود که تو کردی؛ خسرو گفت: راست گفتی؛ شیرین گفت:

من تدبیری بکنم» (همان، ج ۲: ۱۰۲۱). در حکایت اسب آبنوس، ملک، دخترش را از همه چیز آگاه می‌کند: «او را از آنچه با ملک‌زاده روی داده بود، بی‌گانه‌انید» (همان، ج ۱: ۹۶۵).

قصه‌گویی زنان: در هزار و یک شب، تنها حربه‌ی شهرزاد برای نجات خود و دیگر زنان، قصه‌گویی‌های شبانه‌اش است که اساس دیگر حکایت‌های کتاب شده است. قصه‌گویی عامل اصلی تغییر شخصیت شاه از جنایتکاری و انتقام‌جویی به انفعال و آرامش است و وضعیت بحرانی روایت را به سکون می‌رساند.

مورد طعنه و تحقیر کلامی قرار نگرفتن زنان: در بین حکایت‌های ایرانی، زنان به ندرت مورد طعنه‌ی مردان قرار می‌گیرند و تنها در حکایت «تدبیر زن»، مرد، با تحقیر کلامی، زن را از خود می‌راند و او: «منادی را فرمود که بگوید باید هیچکس به زنان پیروی نکند، سخن ایشان نپذیرد» (همان، ج ۲: ۱۰۲۱)؛ البته این عمل نیز پایان حکایت و پس از اعتباربخشی‌های بسیار شاه به زن انجام می‌گیرد، زیرا در ابتدای آن، پادشاه پس از هر سخن همسرش، او را تأیید می‌کند).

قسم خوردن در راه عشق: معمولاً زنان و دختران در حکایت‌های ایرانی، چندان قسم نمی‌خورند؛ اما اگر بخورند بر سر عشق است. یکی از نمونه‌های آن عهد دختر عاشق در حکایت اسب آبنوس است: «به خدا سوگند که خوردنی نخورم و نوشیدنی ننوشم تا خدای تعالی میانه‌ی من و او را جمع آورد» (همان، ج ۱: ۹۶۵).

نمودهای فرآیند وجودی

وجود پررنگ پدر در زندگی دختران: هرچند در حکایت‌های ایرانی از مادران چندان نامی برده نمی‌شود، اما پدران از مهم‌ترین موجودات زندگی دختران هستند و نقش پررنگی در زندگی آن‌ها دارند؛ یکی از جاهایی که حضور پدر در آن به چشم می‌خورد، امور مربوط به خواستگاران، جواب دادن به آن‌ها (پس از تأیید دختر) و گرفتن هدیه‌ی آن‌هاست: «هدیتی گرانمایه به پدر او بفرستاد» (همان، ج ۲: ۱۴۰۸) یا «ملک دختر خویشان به بهرام ملک‌زاده

تزییح کرد» (همان). صدور جواز برای جنگجویی‌های دختران و حمایت از آن نیز از دیگر کارهایی است که پدران انجام می‌دهند.

تحلیل فرآیندهای حکایت‌های عربی

فضای این حکایت‌ها معمولا بغداد یا شهرهای مهم سرزمین‌های عربی است. وجود نام‌هایی چون ولید، جبیر، خدیجه، زبیده و شخصیت‌های نامدار عربی چون هارون‌الرشید، مأمون، مروان حکم و... همچنین پررنگی فرهنگ اسلامی و احکام دینی (چون مهریه، مسئله رعایت عده توسط زن پس از طلاق)، همگی نشان دهنده‌ی عربی بودن حکایت‌ها است. در این بخش، فرآیندهای مورد نظر هلیدی و نمودهای آن را در مسائل مرتبط با زنان در حکایت‌های عربی هزار و یک شب بررسی می‌کنیم. از جمله‌ی این حکایت‌ها، «ابراهیم بن مهدی و مأمون»، «اسحاق موصلی و مأمون»، «هارون و کنیزک»، «جبیر بن عبیر و نامزدش»، «کنیز و خواجه»، «هارون‌الرشید و کنیزک» و «یونس کاتب» است.

نمودهای فرآیند مادی

خرید و فروش کنیزکان: زنان در بخش فرآیند مادی حکایت‌های عربی، معمولا کنش - پذیرند، نه کنش‌گر و توسط مردان خرید و فروش می‌شوند. از شخصیت‌های پرتکرار در این حکایت‌ها، کنیزکان هستند که نامشان حتی بیشتر از زنان آزاده به چشم می‌خورد. موضوع بسیاری از حکایت‌ها چون هارون‌الرشید و کنیزک، چشم‌داشت مردان به کنیزک یکدیگر و خرید و فروش آن‌ها بین خود است؛ درحالی‌که خود کنیزکان، کوچکترین نقشی در این مسائل ندارند. برای نمونه در حکایت یونس کاتب، کنیزک گران قیمتی وجود دارد که بر سر خرید و فروش او زیاد چانه‌زنی می‌شود، اما خود کنیزک حتی کلمه‌ای نیز اظهارنظر نمی‌کند: «آن جوان گفت: آیا این کنیزک به سی هزار درم می‌فروشی یا نه...». (تسوجی تبریزی، ج ۲، ۱۳۹۰: ۱۵۸۴). در حقیقت چون کالایی بی‌جان و زبانند: «یونس گفت: کنیزک را به تو فروختم. آن جوان گفت: بر من اعتماد داری که کنیز بیرم و قیمت او را فردا به تو بازفرستم یا کنیز در نزد تو باشد» (همان، ج ۱: ۸۴۸).

رد و بدل شدن زنان آزاده، در دستان مردان: در حکایت‌های عربی، تنها کنیزکان نیستند که در دستان مردان می‌چرخند و منفعلند، بلکه زنان آزاده نیز بین آن‌ها رد و بدل می‌شوند. حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش، نمونه‌ی بسیار روشنی از چشم داشت مردان و حتی خلفا و حکما به زنان شوهردار، رد و بدل کردن آن‌ها بین خود و تصمیم‌گیری در موردشان است. زن اعرابی این حکایت، بارها بدون خواست خود، طلاق داده می‌شود و به عقد مردان دیگر درمی‌آید و بر سر او بین حاکم شهر، مروان، معاویه، پدر و شوهر سابقش، بحث درمی‌گیرد؛ در حقیقت آن‌ها هستند که در مورد سرنوشت زن، تصمیم می‌گیرند. (ر.ک، همان: ۹۰۸). در حکایت اسحاق موصلی و مأمون نیز دخترک بین اسحاق و خلیفه می‌چرخد و در پایان، نصیب خلیفه، یعنی کسی می‌شود که ثروت و قدرت بیشتری دارد. همچنین در حکایت هارون الرشید و کنیزک، هارون به دنبال دست یافتن به کنیزک جعفر است و از او می‌خواهد که کنیزکش را بفروشد؛ در ادامه‌ی این حکایت، کنیزک به عقد مملوک نیز درمی‌آید و سپس بلافاصله طلاقش توسط قاضی خوانده می‌شود و در پایان، هم هارون الرشید صاحب کنیزک می‌شود و هم جعفر.

فریب خوردن زنان توسط مردان: نمونه‌ی دیگری از فرآیند مادی که در آن زنان، کنش-پذیر هستند، کارهای حيله‌گرانه‌ی مردان است که دختران و زنان در آن فریب می‌خورند. مثلاً در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، اسحاق با پنهان کردن هویت خود، دخترک را فریب دهد؛ هارون الرشید نیز برای آمیزش هر چه سریع‌تر با کنیزک، حيله‌گری می‌کند (ر.ک. همان: ۸۲۰). مکر مردان در این حکایت، تنها به این دو ختم نمی‌شود، بلکه ابویوسف نیز چنان حيله‌هایی می‌اندیشد که هارون الرشید را شگفت زده می‌کند. در پایان حکایت هارون و کنیزک نیز، زمانی که مملوک حاضر نمی‌شود کنیزک را طلاق دهد، قاضی حيله‌ای می‌اندیشد و مملوک را به مُلک کنیزک در می‌آورد تا نکاحشان باطل شود. جالب آن است که حيله‌گری قاضی، اندیشمندی خوانده می‌شود (مکر برای زنان بار منفی و برای مردان مثبت دارد).

پشتیبانی کردن زنان از مردان: شمار کمی از شخصیت‌های زن در حکایت‌های عربی، منفعل نیستند و کارهایی برای پشتیبانی از مردان انجام می‌دهند؛ برای نمونه در حکایت ابراهیم

ابن مهدی و مأمون، زن به مرد فراری پناه داده و چندین روز از او پرستاری می‌کند. (همان: ۸۰۷). سعاد نیز در حکایت جبیر بن عمیر، همسرش را رها نمی‌کند تا اندازه‌ای که معاویه شگفت زده می‌شود. همچنین در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دخترک این گونه به اسحاق امید و اطمینان می‌دهد: «بر تو باکی نیست... تو لطیف‌ترین و ظریف‌ترین هستی... امیدوارم که عاقبت کارت نیکو شود». (همان: ۸۲۰).

نوازندگی زنان: زنان در حکایت عربی، گاه نوازندگی می‌کنند؛ برای نمونه دخترک حکایت اسحاق موصلی و مأمون است، در عودنوازی مهارت دارد: «دختر عود را گرفته، راهی بزد و بخواند» (همان: ۸۲۱). او از اسحاق نیز می‌خواهد که بنوازد؛ زیرا این گونه است که عیش بر آنها تمام می‌شود. اسحاق نیز به خاطر او می‌پذیرد که پس از مدت‌ها، دوباره بنوازد.

سقایی دختران: یکی از کارها و فعالیت‌های پرتکرار دختران در حکایت‌های عربی، سقایی است. برای نمونه در حکایت هارون‌الرشید و دخترک، هارون شیفته‌ی دختر سقا می‌شود.

نمودهای فرآیند ذهنی

علاقه‌ی زنان به ثروت و شغل مردان: در ذهنیت زنان و کنیزکان حکایت‌های عربی، مال و ثروت اهمیت بسیار دارد و توجهی که به رفاه دارند، در تمام حکایت‌ها به چشم می‌خورد. برای نمونه در حکایت یونس کاتب، کنیزک به اولین موضوعی که اشاره می‌کند، مال و رفاهی است که برایش فراهم آورده شده است: «فرمود که حاضر آورند به هر چیزی محتاج باشم» (همان، ج ۲: ۱۵۸۴) حتی موضوع اصلی حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش این است که اعرابی به دلیل ورشکستگی، زنش را از دست می‌دهد و خلیفه در ازای پرداخت مالی بسیار، زن شوهردار را از پدرش خواستگاری می‌کند. در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، اولین پرسشی که دخترک از اسحاق می‌کند، در رابطه با شغل اوست. کنیزک زیبا در حکایت هارون‌الرشید و کنیزک نیز، در نهایت بهره‌ی افرادِ قدرتمندتر و ثروتمندتر می‌شود.

نمودهای فرآیند رابطه‌ای (اسنادی و شناسایی)

زیبایی زنان و اهمیت آن: در حکایت‌های عربی نیز چون دیگر قصه‌ها، زیبایی زنان اهمیت دارد. در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دخترکان چنین توصیف می‌شوند: «در میان ایشان دخترکی سرو قد، نارپستان و ماه‌روی درآمد» (همان، ج ۱: ۸۱۹) و مأمون پس از دیدن دخترک، از زیبایی‌اش در شگفت می‌ماند. یونس نیز در حکایت یونس کاتب، کنیزی بدیع‌الجمال دارد. زنی هم که در حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش است، به دلیل زیبایی‌اش بازیچه‌ی دست مردان مختلف می‌شود. همچنین در حکایت هارون‌الرشید و کنیزک، هارون از جعفر می‌خواهد که کنیزک خوب‌رویش را به او بفروشد.

عدم استقلال زنان: اختیار زنان در حکایت‌های عربی، کاملاً در دست مردان است. برای نمونه در حکایت هارون‌الرشید و کنیزک، نه تنها بدون نظرخواهی از کنیزک، او را به عقد مملوکی در می‌آوردند، بلکه زن حتی پس از ازدواجش نیز، اختیاری ندارد: «ابویوسف به مملوک گفت: طلاق در دست تو است» (همان: ۸۴۸). در حکایت کنیز و خواجه، زن چنان خود را بی‌اختیار می‌داند که به صاحب تنگدستش پیشنهاد می‌دهد او را بفروشد و از پولش برای رفع نیاز خود استفاده کند. در حکایت جبیر بن عمیر نیز، هارون‌الرشید، کنیزکان را مُلک خود می‌داند. تنها حکایتی که در آن زن از قدرت نسبی برخوردار است، اسحاق موصلی و مأمون است که دخترک در برابر اسحاق، شخصیت قدرتمندی دارد (به دلیل آمیختگی‌اش با عناصر جادویی)؛ البته در پایان آن نیز، خلیفه با وجود داشتن زنان دیگر، دخترک را از آن خود می‌کند.

مورد پذیرش و اعتماد قرار نگرفتن زنان: از دیگر ویژگی‌های زنان در حکایت‌های عربی این است که سخنان یا توانایی‌هایشان توسط مردان، باور نمی‌شود. ماجراهای حکایت هارون-الرشید و دخترک، نمونه‌ی بسیار خوبی برای آن است؛ در این حکایت، دخترک، بارها فی-البداهه، اشعاری مطابق با ویژگی‌هایی که هارون خواسته است، می‌سراید، اما هارون هربار او را به ناراستی و سرقت ادبی متهم می‌کند و باور ندارد که اشعار را واقعا خود او سروده است.

خیانت نکردن زنان: وفاداری و تلاش برای ایجاد اعتماد از ویژگی‌های ضروری زنان در حکایت‌های عربی است و کسی که از این اصل پیروی نمی‌کند، سرنوشت بدی دارد. در همه‌ی حکایت‌ها، زنان سربراه و وفادارند، جز در حکایت ابراهیم ابن مهدی و مأمون که کنیزک به دلیل خیانت، زندانی و به او تازیانه زده می‌شود (فریب دادن صاحب کنیزک، خیانت شمرده می‌شود)؛ و در مقابل، زن سپاهی، به دلیل وفاداری از خلیفه پاداش می‌گیرد و در قصر جای داده می‌شود.

دست نخوردگی کنیزکان: در حکایت‌های عربی، دوشیزگی و دست نخوردگی دختران و کنیزکان، اهمیت بسیاری در ارزش و قیمت آنان دارد؛ برای نمونه، مرد در حکایت یونس کاتب، قسم می‌خورد که با کنیزک خلوت نکرده است و او دست نخورده است. (ر.ک، همان، ج ۲: ۱۵۸۴).

اهمیت نسبت و قبیله‌ی دختران: از دیگر نکات مهم در رابطه با نسبت‌ها و ویژگی‌های دختران در این حکایت‌ها، نوع قبیله و نژاد آنها است که در انتخابشان به عنوان همسر، نقش پررنگی دارد. برای نمونه در حکایت هارون‌الرشید و دخترک، زمانی که هارون از دخترک خوشش می‌آید، می‌کوشد بداند که از کدام طایفه است و هنگامی که مطمئن می‌شود که دختر بزرگ قبیله است، تصمیم می‌گیرد با او ازدواج کند.

بی‌اختیاری زنان: همان‌گونه که در بخش فرآیندهای مادی گفته شد، از ویژگی‌های مهم زنان در حکایت‌های عربی، انفعال آنها است. حتی برای ازدواج نیز رضایت آنها گرفته نمی‌شود. برای نمونه در حکایت هارون‌الرشید و دخترک، این هارون است که دختر را برمی‌گزیند و سپس پدر با کمال میل دخترش را به او می‌دهد. در این حکایت، مردان بدون پرسش از کنیزک، او را بین خود رد و بدل می‌کنند و کنیزک به ازدواج اجباری مملوک در می‌آید تا اهداف جنسی هارون‌الرشید را هر چه سریع‌تر برآورده کند: «خلیفه، هارون‌الرشید را جواز عقد داد. مملوک قبول کرد؛ قاضی عقد نکاح بست... سپس قاضی به مملوک گفت: این را طلاق گوی» (همان، ج ۱: ۸۴۸). در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، با وجود اینکه دخترک، شخصیت قدرتمندی دارد، اما او نیز سرانجام طی توافقی بین پدر و خواستگار، به عقد خلیفه در می‌آید.

کم‌ارزشی زنان: در حکایت‌های عربی زنان بی‌ارزش یا کم‌ارزشند؛ در حکایت یونس کاتب، خواجه، کنیزک را هدیه‌ی ناقابل‌ی برای شاه می‌داند: «اگر من آن کنیز به هدیت امیر می‌دادم، هر آینه هدیتی بود نالایق». (همان، ج ۲: ۱۵۸۴). یا در حکایت هارون‌الرشید و دخترک نیز، پدر دختر، او را هدیتی ناقابل و کنیزکی برای خلیفه می‌داند: «پدر دخترک گفت: به جان منت‌پذیر هستم. کنیزکی است که به حضرت خلیفه هدیت خواهم فرستاد». آن‌ها چون کالایی هستند که در ازای پرداخت پول (مهریه) از نزد پدر به سوی مالک و شوهر فرستاده می‌شوند؛ برای نمونه در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، خلیفه به پدر دختر می‌گوید که: «چون زرها بستانید، دختر را شب به سوی ما بفرست» (همان، ج ۱: ۸۱۹). چند همسری مردان نیز که پیشتر به آن اشاره شد، تأیید‌کننده‌ی کم‌ارزشی زن است و این حقارت و خودکم‌بینی در زنان نیز نهادینه شده است؛ برای نمونه در حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش، هارون‌الرشید با وجود داشتن سیصد همسر باز هم احساس آرامش نمی‌کند و یکی از همسران هارون پیشنهاد می‌دهد که قصرهای زنان او را خلوت کنند تا هارون در آن‌جا وقت‌گذرانی کند؛ زن حتی حاضر است برای رفع دل‌تنگی و سرگرمی خلیفه، خود را بکشد. در حکایت هارون‌الرشید و کنیزک نیز با زن مانند کالا برخورد می‌شود و جعفر برای به دست آوردن کنیزک و رقابت با هارون‌الرشید، بر سه طلاق کردن زن خود شرط می‌بندد. همچنین در این حکایت، ابویوسف داور به فروختن همزمان کنیزک به خلیفه و جعفر حکم می‌دهد! حکایت یونس کاتب، بهترین نمونه‌ای است که ثابت می‌کند وجود کنیزک به خودی خود، خواستنی نیست؛ بلکه تنها چیزی که باعث می‌شود مرد به جست‌وجوی او رود، گرفتن پول فروش او است؛ حال کنیزک هرچند زیباتر و سرگرم‌کننده‌تر باشد، گران‌تر خواهد بود. در حکایت یونس کاتب نیز، به صاحب کنیزک ادب‌دان، پاداش «حسن تعلیم و تأدیب» داده می‌شود، اما چیزی بهره‌ی خود کنیزک نمی‌شود.

زیرک بودن برخی از زنان: در حکایت ابراهیم ابن مهدی و مأمون، زن با زیرکی به مشکل مرد فراری پی می‌برد؛ در پایان حکایت نیز به دلیل فرزانیگی و وفاداری‌اش، در قصر خلیفه جای می‌گیرد.

تعلق چندین زن به یک مرد: در این حکایت‌ها، مردان دارای زنان بسیاری هستند. برای نمونه در حکایت هارون‌الرشید و دخترک، اشاره می‌شود به این که همسر جدید «در نزد خلیفه از عزیزترین زنان او بود» (همان، ج ۲: ۱۵۸۷). در حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش نیز خلیفه سیصد همسر دارد. البته مردان با وجود همسران بسیار، اما همچنان به دختران دیگر نیز چشم دارند. در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، خلیفه با وجود اینکه زنان بسیاری دارد، اما باز خاطرش مشغول دخترکی می‌شود که او را حتی ندیده است. در حکایت هارون‌الرشید و کنیزک نیز، هارون با وجود داشتن زنان و کنیزکان بسیار، همچنان به دنبال دست یافتن به کنیزک دیگری است.

نمودهای فرآیند رفتاری

رعایت ادب در برابر مردان: در حکایت‌های عربی، معمولاً در کنار شعرخوانی، تنها کارهایی که کنیزکان انجام می‌دهند، اظهار ادب در برابر مردان است (در واقع زنان و کنیزکان، ملزم به رعایت ادب هستند)؛ برای نمونه در حکایت یونس کاتب، این زنان هستند که برپاخواسته و سلام می‌گویند: «چون کنیزک یونس کاتب را بدید برپای خواسته، او را سلام داد» (همان، ج ۲: ۱۵۸۴) و او را پس از احترام بسیار به قصر راهنمایی می‌کنند. همچنین آن‌ها هستند که دست مردان را می‌بوسند و حتی برای نشستن در حضور حاکم نیز به اجازه دارند: «حاکم جواز نشستنِ کنیزک را داد» (همان: ۱۵۸۴).

پرستاری زنان از مردان و محبت به آن‌ها: در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دخترک، نگران و جویای احوال اسحاق است؛ از او پذیرایی می‌کند؛ همچنین برای از بین بردن نگرانی اسحاق، می‌کوشد که سرگرمش کند.

گریستن زنان: در حکایت‌های عربی بسیار با عمل گریستن زنان روبه‌روئیم؛ برای نمونه در حکایت ابراهیم ابن مهدی و مأمون، زن پس از سلامتی مرد، از خوشحالی می‌گرید و شکر می‌گزارد.

بادهنوشی زنان با مردان: در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دخترک با اسحاق و سپس مأمون باده‌نوشی می‌کند

آوازخوانی کنیزکان: آوازخوانی و شعردانی از قدیم جزئی از فرهنگ عربی بوده است و نشأت گرفته از اهمیتی است که اعراب برای فصاحت و بلاغت قائل بوده‌اند. بداهه‌خوانی دختران و کنیزکان در تمام حکایت‌های عربی هزار و یک شب دیده می‌شود و آن‌ها بدین‌گونه بر مردان اثر می‌گذارند. در حقیقت پس از زیبایی زنان، حُسن روایت و شعرخوانی آن‌ها اهمیت دارد. آن‌ها برای خوشامد و طرب مردان (گاه به دستورشان) شعر و آوازخوانی می‌کنند: «آن جوان با یونس گفت: کنیزک خود را بگو آوازی برای ما بخواند...، ولید در طرب شد» (همان: ۱۵۸۵). یا «یکی از ایشان این دو بیت برخواند، خلیفه را ملاحظت و فصاحت آن دختر، پسند افتاد» (همان: ۱۵۸۳)؛ در حکایت جبیر بن عمیر و نامزدش نیز فصاحت و بلاغت زن اعرابی، معاویه را شیفته‌ی او می‌کند؛ تنها جایی از حکایت نیز که از زن درخواست می‌شود سخن بگوید، او نظرش را با خواندن بیتی شعر بیان می‌کند. همچنین در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، مردان با شعرخوانی دخترکان سرگرم می‌شوند. از سوی دیگر شعرخوانی اسحاق نیز باعث نشاط دخترک می‌شود؛ تا اندازه‌ای که اسحاق در شب دوم تا طلوع آفتاب شعر می‌خواند.

مخاطب قرار نگرفتن زنان: در حکایت‌های عربی، زنان به ویژه کنیزکان، چندان سخن نمی‌گویند، چون مورد خطاب مستقیم مردان نیستند. معمولاً مردان، پرسش خود را به صاحب یا همسر کنیزک و زن می‌گویند و آن‌ها مطلب را برای زنان تکرار می‌کنند؛ در حکایت کنیز و خواجه، خریدار کنیزک تنها خواجه‌ی او را مخاطب قرار می‌دهد و مستقیم با کنیزک سخنی نمی‌گوید. در حکایت یونس کاتب نیز، مرد جوان هنگام بردن کنیزک، مستقیم به خود او نمی‌گوید که برای رفتن آماده و سوار اسب شود؛ بلکه از غلامان خود می‌خواهد او را مخاطب قرار دهند. همچنین زمانی که مرد جوان از کنیزک خوشش می‌آید، به صاحبش، یونس کاتب، می‌گوید: «کنیزک خود را بگو که آوازی برای ما بخواند» (همان: ۱۵۸۳).

سوگند خوردن: زنان در حکایت‌های عربی بسیار قسم می‌خورند تا حرف خود را باورپذیر کنند. سعاد در حکایت «جبیر بن عمیر» قسم می‌خورد که همسر خود را در سختی‌ها

خوار نخواهد داشت. در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دخترکی که از شنیدن حکایت‌های اسحاق شگفت زده شده است، قسم می‌خورد که مهارت اسحاق را باور کرده است.

نمودهای فرآیند وجودی

دایه داشتن دختران: وجود دایه در زندگی دخترکان و به طور کلی فرزندان خانواده‌های ثروتمند، از ضروریات حکایت‌های عربی است. دایه‌ها مسئول و مراقب فرزندان هستند و دخترکان به دستوره‌های آنها گوش می‌دهند. برای نمونه در حکایت اسحاق موصلی و مأمون، دایه‌ی اوست که به پرسش‌های خلیفه در مورد دخترک، پاسخ می‌دهد.

اهمیت وجود پدر: نقش اساسی پدران در حکایت‌های عربی در رابطه با ازدواج دخترانشان است و در این مسئله، مادر نه تنها هیچ نقشی ندارد، بلکه در هیچ جا نیز از او نامی نمی‌آید. خواستگاران مشهوری چون مروان حکم، در حکایت ابراهیم ابن مهدی و مأمون، در ازای پرداخت مالی بسیار به پدر، از دختر خواستگاری می‌کند. در حکایت اسحاق موصلی و مأمون نیز پدر، زمان خواستگاری خلیفه از دخترش، بلافاصله پاسخ مثبت می‌دهد. خواستگاران در مورد مهریه نیز تنها با پدر دختران گفتگو می‌کنند و بدون پرسیدن نظر خود دختران، آنها را به عقد خود درمی‌آورند.

تحلیل فرآیندهای حکایت‌های مصری

دلیل جدا کردن این نوع حکایات از حکایت‌های عربی، خاستگاه جداگانه‌ی فرهنگی آن است. کتاب‌هایی که به ریشه‌شناسی حکایت‌های هزار و یک شب پرداخته‌اند، برخی قصه‌ها را همچون ماجراهای دلیله‌ی محتاله (که متأثر از افسانه‌ای یهودی با همین نام است) در دسته‌ی حکایات مصری قرار داده‌اند. حتی نام‌هایی چون علی مصری، زریق، عذره‌ی یهودی و اشاره به سرزمین مصر نیز در این حکایت‌ها، گواه همین موضوع است. البته نفوذ فرهنگ اسلامی و نام‌های سرزمین‌های عربی چون بغداد هم در حکایت‌های مصری قابل چشم‌پوشی نیست؛ اما این نفوذ، باعث تغییر در خاستگاه متفاوت قصه‌ها نمی‌شود. در این بخش به تحلیل نمودهای فرآیندهای موردنظر هلیدی در مسائل مرتبط با زنان در حکایت‌های مصری می‌پردازیم. از جمله‌ی آنها، حکایت‌های مهم «احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله و

دخترش» و «دلیله‌ی محتاله و علی زبیق» است که به دلیل بسیار طولانی بودن و لزوم هم‌اندازگی‌شان با حکایت‌های ایرانی و عربی، تنها این دو برگزیده شدند.

نمودهای فرآیند مادی

حیله‌گری و نقشه‌کشی زنان: در حکایت‌های مصری مرتبط با شخصیت دلیله‌ی محتاله، پررنگ‌ترین کنش او مکر و نقشه‌کشی‌اش برای به دام انداختن افراد است. در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله و دخترش، دلیله چنین توصیف می‌شود: «همانا دلیله، خود خداوند حیلت و خدیعت بود، با کید و مکر افعی از سوراخ به در می‌آورد و ابلیس را مکر می‌آموخت» (تسوجی تبریزی، ج ۲: ۱۶۱۴). او از باورهای خرافی مردم برای فریب دادن آنها استفاده می‌کند و با تمام مردان و شخصیت‌های مهم شهر نیرنگ می‌کند. حیله‌گری‌های او چنان عالم‌گیر می‌شود که دستگیری‌اش را به عهده‌ی نزدیکترین افراد نظامی شاه و ده‌ها نیروی لشکری می‌گذارند. حتی دروغ‌گویی‌ها و مظلوم‌نمایی‌های دلیله برای پناه‌جویی نزد اشخاص غریبه نیز جزئی از نقشه‌ها و حیله‌گری‌هایش است.

جادوگری زنان: دلیله و دخترش، زینب، دارای قدرت جادوگری هستند و در کارهایشان این نیرو را به کار می‌گیرند. برای نمونه در حکایت دلیله محتاله و علی زبیق، زینب «نام مادر موسی بر قفل بخواند و در باز شد». در همین حکایت، دختر یهودی با جنیان رابطه دارد. همچنین این که دلیله در عیاری سرعت عمل غیرطبیعی دارد و می‌تواند در عرض چند دقیقه کل وسایل یک دکان را جمع کرده و بار حیوان کند نیز، جزء کارهای جادویی اوست. معمولاً در قصه‌ها، یهودیان اهل جادو هستند، اما در سرآمدی دلیله در جادوگری همین بس که او حتی مرد یهودی جادوگر را نیز فریب می‌دهد.

ساختن ظاهری زنانه برای فریب‌دهی: معمولاً شخصیت‌ها برای پیشبرد حیله‌های خود از پوشش زنانه استفاده می‌کنند. علی مصری برای فریب زریق، با ظاهری زنانه و نقابی بر رخ به نزد او می‌رود. دلیله نیز برای ناشناخته ماندن، خود را به شکل پیرزن عجوزی درمی‌آورد.

استفاده از مواد بیهوش کننده: در حکایت‌های مصری، عیارانی چون دلیله و زینب بارها برای شکست دادن رقیب یا دشمن خود، از مواد بیهوش کننده و مخدر استفاده می‌کنند. حتی دختر یهودی نیز برای ازدواج با مرد مسلمان، به پدرش افیون می‌دهد و سپس او را می‌کشد. پدرکشی: دختر یهودی برای رسیدن به معشوق، پدرش را که مسلمان نشده است، می‌کشد و دشمن خدا می‌نامدش.

تظاهر به زهد: در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله و دخترش، دلیله برای جلب اعتماد مردم، به گونه‌ای عمل می‌کند یا ظاهر خود را می‌آراید که زاهد، اهل ذکر و بی‌نیاز از مال دنیا به نظر برسد. اعمال و واکنش‌هایش نیز، او را روزه‌داری که غذا و رزقش از بهشت است، نشان می‌دهد.

نمودهای فرآیند ذهنی

باور زنان به برکت یافتن از شیوخ: در حکایت‌های مصری، زنان به شیوخ باور دارند، برای نذر و تبرک‌جویی نزد آن‌ها می‌روند و اموال خود را می‌فروشند. گاه همین نکته، راهی برای فریب‌کاری می‌شود. مثلاً در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله و دخترش، دلیله نه تنها خود در نقش شیخه‌ای ظاهر می‌شود؛ بلکه زن امیرحسن را نیز به بهانه‌ی بردن نزد پیری به نام شیخ ابوالحملات، می‌فریبد.

درخواست عیاری از مردان: زنان و دختران عیاری چون زینب و مادرش، در برابر پیشنهاد ازدواج مردان، خواهان عیاری‌های بزرگ از آنانند. دلیله در حکایت احمد دنف و حسن شومان، پس از خواستگاری علی مصری از دخترش، به او می‌گوید که این حیلت که باخته، چندان قابل توجه نیست و باید کاری بزرگ‌تر کند (ر.ک، همان: ۱۶۵۲).

نمودهای فرآیند رابطه‌ای (اسنادی و شناسایی)

زیرک و آگاه بودن زنان عیار: دلیله‌ی محتاله یکی از زیرک‌ترین شخصیت‌های تمام حکایت‌های هزار و یک شب است. او برای به دام انداختن علی زبیب تا آخرین لحظه زیرکی می‌کند. در این حکایت همه از علی فریب می‌خورند به جز دلیله که حتی شکست‌هایش نیز

آگاهانه است. زیرکی زینب، دختر دلیله، اما از گونه‌ای دیگر است؛ او عامل تعادل مادر است؛ در حقیقت با اینکه اولین مشوق مادر به عیاری است، اما هر جا که به زیاده‌روی می‌گراید، با پند یا هشدار، به میان‌روی می‌کشاندش. دختر سقطی نیز، با زیرکی به جادوی مرد یهودی پی می‌برد. زنِ مردی که درازگوش خریده است هم با زیرکی به هویت حیوان (انسان بودنش) پی می‌برد، در صورتی که شوهرش اصلاً متوجهی این نکته نبوده است.

ارزش و جایگاه والای زنان عیار: یکی از مهم‌ترین نسبت‌هایی که می‌توان در حکایت‌های مصری به زنان عیار داد، خوار شمرده نشدنشان توسط مردان است؛ آنها خود نیز ارزش خویش را می‌دانند؛ زیرا با دیدن توانایی‌هایشان، خواستار جایگاهی هستند که پیش از آن، تنها از آن مردان بوده است. برای نمونه در ابتدای حکایت «احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله»، زینب به مادرش می‌گوید: «ای مادر ببین که این احمد دنف است که از مصرش براندند، ما در این خانه نشسته‌ایم، نه رتبتی داریم و نه مقامی» (همان: ۱۶۱۴). در این حکایت‌ها، ارزش دختران عیار چنان بالاست که از آن‌ها در امر ازدواج، نظرخواهی می‌شود. مثلاً پس از خواستگاری علی مصری از زینب، دلیله به علی می‌گوید: «من باید با دخترم مشورت کنم» (همان: ۱۶۵۲). در پایان همین حکایت، جایگاه دلیله‌ی محتاله و دخترش چنان بالا می‌رود که علی مصری عیار مجبور می‌شود از خلیفه بخواهد که واسطه‌ی خواستگاری شود. دلیله نیز به عنوان مادر، نه تنها از حکایت‌ها حذف نمی‌شود، بلکه از صاحب اختیاران اصلی دخترش است. از دیگر نکات نشان‌دهنده‌ی ارزشمندی زنان عیار، این است که برخی مردان عاشق چون علی مصری، برای به دست آوردن دختر مورد نظرشان، تلاش‌های بسیار می‌کنند و سختی‌هایی طاقت فرسایی می‌کشند؛ او حتی تا پای جان می‌رود، البته سرانجام به زینب می‌رسد.

بی‌باکی و رقابت‌طلبی زنان عیار: از دیگر ویژگی‌های زنان به ویژه عیاران در حکایت‌های مصری، این است که آن‌ها نسبت به مردان، نقش پررنگ‌تر و حضور سرنوشت‌سازی در اتفاقات دارند. برای نمونه، در حکایت احمد دنف و حسن شومان، دلیله و زینب، قدرت و شهرت طلبند: «برخیز و حیلتی برانگیز. شاید که بدان سبب، آوازه‌ی ما در بغداد بلند شود.

هیچ کس نام ما نمی‌پرسد» (همان: ۱۶۱۴). آن‌ها سوارکارانی بی‌باکند که با شنیدن خبر عیاری‌ها و به دربار راه یافتن احمد مصری، تصمیم می‌گیرند با او رقابت کنند و در این راه حتی از ربودن کودکان و فریب زنان و درباریان نیز بیم ندارند. حیل‌های دلیله و زینب به طمع مال نیست، بلکه می‌خواهند عیاری خود را به خلیفه آشکار کرده و قدرت و شغل والایی در دربار پیدا کنند؛ این نکته را حتی حسن شومان و یارانش نیز می‌دانند و به همین دلیل با وجود شکست خوردن از دلیله، نزد خلیفه شفاعت می‌کنند. دلیله و زینب برای به دست آوردن مقام، حتی با همسر یا پدر خود نیز رقابت می‌کنند؛ برای نمونه، با این‌که شوهر دلیله هیچ نقشی در حکایت‌ها ندارد، اما دلیله و دخترش خواهان به دست آوردن جایگاهش هستند: «...شاید وظیفه‌ی پدر به ما دهند» (همان: ۱۶۱۴). حتی زمانی که خلیفه به دلیله می‌گوید از من تمنایی بکن، دلیله پاسخ می‌دهد: «جای پدر به من دهی و جای شوهر، دختر من بگماری» (همان: ۱۶۳۶). همچنین این موضوع که حتی نوه‌ی دلیله‌ی محتاله که یک پسر است نیز، گوش به فرمان اوست، نشان دیگری از نقش پررنگ زنان در برابر مردان است. او و دخترش مشهورترین اشخاص حکومتی را نیز مدهوش ساخته و فریب می‌دهند و از این کار ترسی ندارند. از بی‌باکی آن‌ها حتی زندان‌بانان نیز می‌ترسند. افزون بر این‌ها، در همین حکایت گفته می‌شود که دلیله پس از مقام‌یابی در قصر خلیفه، «ریس چهل تن پاسبان می‌شود، هر روز به دیوان خلیفه حاضر می‌شود و هنگام غروب باز می‌گردد» و این نکته نشان‌دهنده‌ی اراده‌ی شگرفش در قدرت‌خواهی است. نکته‌ی دیگری در رابطه با بی‌باکی زنان، این است که زنان گاه مردان را تشویق به ارتباط با خود یا به منزلشان دعوت می‌کنند؛ مثل زینب که برای فریب علی مصری، او را به خانه‌اش می‌خواند.

چندهمسری مردان: از دیگر ویژگی‌هایی که وضعیت زنان دارد، موضوع چندهمسری مردان است. در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله، اولین دغدغه‌ی زن امیرحسن در زمان ازدواج، اختیار نکردن زن دیگر است. علی مصری در حکایت دلیله محتاله و علی زبیبی، با وجود عشق آتشینش به زینب، همزمان با چهار دختر دیگر نیز ازدواج می‌کند. در این بین، زنان نیز وجود رقیب (هَوُو) را به راحتی می‌پذیرند؛ مثلاً دختر سقطی و کنیزک

او برای ازدواج با یک مرد، با هم پیمان بسته‌اند: «کسی که تو را تزویج کند، مرا نیز تزویج کند. شبی از آن تو باشد و شبی از آن من» (همان: ۱۶۶۵).

مورد اعتماد بودن زنان: در حکایت‌های مصری، مردان معمولاً به زنان خود اعتماد دارند. برای نمونه، والی شهر از روی اعتماد، هزار دینار به زن خود می‌سپارد. زریق نیز کیسه‌ی زر را نزد همسرش می‌گذارد (با اینکه همسرش از کنیزکان زنگی است). همچنین بیشتر مردان شهر، به دلیل اعتماد کردن به دلیله، از او فریب می‌خورند.

زیارویی زنان: زیبایی زنان افزون بر اهمیتی که در حکایت‌ها دارد، عاملی برای فریب-دهی مردان است. مثلاً زمانی که زینب، خود و مادرش را در خطر می‌بیند، جامه‌ای فاخر می‌پوشد، در شهر می‌گردد و با مفتون کردن مردان، آن‌ها را فریب می‌دهد؛ دلیله نیز با صدای خلخال پایش، پسر غریبه را به دنبال خود می‌کشد و می‌فریبد. در این حکایت‌ها، ظاهر مردان نیز بر عاشقی زنان تأثیر دارد؛ مثلاً دختر یهودی وقتی زیبایی علی مصری را می‌بیند، به او علاقه‌مند می‌شود.

صاحب اختیار داشتن زنان: در حکایت‌های مصری، زنان با وجود استقلال، باز هم گویی‌دارایی مردانند؛ برای نمونه در حکایت دلیله محتاله و علی زریق، علی به زینب می‌گوید: «بازگوی که از آن کیستی؛ تو را شوهری هست یا نه» (همان: ۱۶۶۵). در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله، پس از خواستگاری علی مصری از زینب، دایی‌اش، زریق، وکیل او معرفی می‌شود و دلیله به خواستگار می‌گوید که زینب را باید از دایی‌اش خواستگاری کنند.

پاکدامنی زنان: در این حکایت‌ها نجابت دختران نیز اهمیت دارد و در چندین حکایت از باکرگی زنان به عنوان یک ارزش یاد می‌شود: «علی زریق در زمان کام‌گیری از زینب، او را دری یافت ناسفته و غنچه‌ای دید نشکفته» (همان: ۱۶۶۹) (همچنین دختران به مردان پاک‌گرایش دارند؛ مثلاً دلیل مهر زینب به علی مصری، پاکدامنی او بیان می‌شود).

داشتن مهریه‌های عجیب و سنگین: مهریه‌ی دخترکان در حکایت‌های مصری، سنگین و برآوردن آن معمولاً غیرممکن است. مانند مهریه‌ی زینب، دختر دلیله چنان دشوار است که زریق به خواستگار می‌گوید: اگر می‌توانی مهریه‌ی او را پردازی، ازدواج کن (ر.ک. همان: ۱۶۵۹). اما مهریه هرچند دشوار باشد، پرداخت و برآوردن آن قطعی و مهم است: «علی مصری گفت: ناچار باید او (مهریه) را بیاورم، (زینب) در شب عروسی دربرکند» (همان). دختر یهودی نیز در حکایت دلیله محتاله و علی زریق، دماغ پدرش را به عنوان مهریه‌ی خود، نزد علی مصری می‌آورد (ر.ک. همان: ۱۶۶۶).

کنیزک داشتن زنان: زنان آزاد و خاتونان در حکایت‌های مصری، کنیزک دارند و کودکان خود را در مواقع عیش و نوش به آن‌ها می‌سپارند (مانند زن امیرحسن، زریق و...) و چنانچه اشتباهی از این کنیزکان سر بزنند، با پرخاشگری صاحب خود مواجه می‌شوند. کنیزکی که دلیله، کودک را از دستش ربود، از فشار عصبی و ترس، غش می‌کند و این اتفاق را خطای خود می‌بیند.

اهل عیش زنانه و آوازخوانی بودن: در داستان‌های مصری زنان اهل عیش و جشن بی‌حضور مردان هستند و آوازخوانان زن، رونق‌بخش این مراسمند. معمولاً در این حکایت‌ها مجالس عیش زنان و مردان مسلمان از هم جدا است؛ برای نمونه زریق به مجلس عیش مردان می‌رود و زُنش در خانه می‌ماند؛ اما دختر یهودی با پدرش باده‌گساری می‌کند.

ارزشمندی انزوی زنان: بارها در حکایت‌های مصری به صورت غیرمستقیم به وجود محدودیت‌هایی برای بیرون رفتن زنان و دختران اشاره می‌شود؛ بعضی از زنان چون زن امیرحسن تنها برای تعزیت و تهنیت از خانه بیرون می‌روند؛ حتی زینب، دختر دلیله نیز وقتی خود را دختر بازرگان معرفی می‌کند، می‌گوید که: «در تمامت عمر جز امروز بیرون نیامده بودم» (همان: ۱۶۴۵). دلیله نیز در نقش شیخه، برای فریب و جذب مردان، مدعی است که دخترش در تمام عمر خود از خانه بیرون نرفته است. گویی که این نکته در جامعه‌ی آن زمان، ارزش بوده است.

نمودهای فرآیند رفتاری

لزوم باروری و فرزندآوری زنان: فرزندآوری اهمیت زیادی در سرنوشت زنان و روند ماجراها دارد. در این بین فرزند پسر اهمیت ویژه‌تری دارد؛ زنان بدون داشتن فرزند پسر، خود را بدون مقام و مال می‌بینند: «اگر او را پسری از زن بهم رسد، مال از آن او خواهد بود» (همان: ۱۶۱۶). علی مصری نیز با گروگان‌گیری پسر بچه‌ی زریق، نهایتاً به هدف خود می‌رسد. همچنین چنانچه مشکل نازایی وجود داشته باشد، مردان، زن را مقصر می‌دانند. برای نمونه، امیرحسن مشکل نازایی را به گردن زنش می‌اندازد و به او می‌گوید، «سبب غم من این است که تو عقیم هستی» (همان: ۱۶۱۵).

گریستن و خودزنی زنان: در حکایت‌های مصری، معمولاً زنان در زمان درماندگی و برای تأثیرگذاری بر دیگران، خودزنی می‌کنند یا می‌گیرند؛ مانند گریه‌های زن امیرحسن پس از دیدن بدرفتاری شوهرش در حکایت احمد دنف و حسن شومان. این گریستن‌ها و خودزنی‌ها گاه شکل فریب به خود می‌گیرد؛ مثلاً دلیل و زینب بارها با خودزنی می‌کوشند بر بقیه تأثیر بگذارند. حتی مردانی که با ظاهری زنانه قصد فریب دارند، از این فن بهره می‌برند؛ برای نمونه، علی مصری در حکایت دلیل‌ه محتاله و علی زریق، در نقش زن آبستن با گریستن و فریاد، خود را در حال سقط بچه نشان می‌دهد تا زریق را بترساند و او را فریب دهد. در این حکایت زن زریق و کنیزکش نیز به دلیل ناراحتی خودزنی می‌کنند.

کام ندادن و کم‌توجهی دختران به خواستگاران: معمولاً رفتارهای زنان و دختران عیار در حکایت‌های مصری، آمیخته با کم‌توجهی به خواستگاران و یا مردان است و عشاق را برای کام‌دهی، بسیار معطل می‌کنند: «زینب عاشقان را وعده می‌داد، ولی به کسی کام نمی‌بخشید» (همان: ۱۶۴۵). «علی زریق سر پیش برد که بوسه‌ای از وی برباید، زینب به او گفت: تا شب برنیاید، ذوقی چندان نخواهد داشت» (همان: ۱۶۴۶). زینب چنان به خواسته‌ی علی مصری برای ازدواج بی‌توجه است که او مجبور می‌شود برای گرفتن موافقت زینب با ارزش‌ترین دارایی او (پرندگان) را به گروگان بگیرد.

روی پوشی زنان از مردان: در این حکایت‌ها، بارها به نقاب، چادرپوشی زنان و روی-پوشی از نامحرمان اشاره شده است. مانند روی‌گیری دختر سقطی از علی مصری. پسری که از زن امیرحسن خوشش آمده نیز، به دلیل چادر پوشی زن، از دلیله می‌خواهد پیش از ازدواج، او را عیان ببیند. حتی دختران عیاری چون زینب نیز از این قاعده مستثنی نیستند.

نمودهای فرآیند گفتاری

مشورت دادن زنان: در حکایت‌های مصری، گفت‌وگو، مشورت و همکاری زنان با هم و حتی با مردان، برای پیشبرد کارها و حيله‌ها، نقش پررنگی دارد؛ برای نمونه: دلیله و زینب، دخترش، پیش و پس از هر حيله‌گری، باهم گفتگو و مشورت می‌کنند؛ گاه زینب، مخالف زیاده‌روی‌های مادرش است، اما وقتی که دلیله در برابر احمد دنف و حسن شومان تنها می‌ماند، با او همکاری می‌کند و به تمام کردن عیاری تشویقش می‌کند. نکته مهم این است که مردان (حتی شوهر دلیله) هیچ‌وقت طرف مشورت با او و زینب نیستند؛ البته در حکایت دلیله محتاله و علی زریق، دخترک یهودی به پدر خود نیز مشاوره می‌دهد (در زمان‌هایی که پدرش دچار مشکل می‌شود به او پیشنهاد می‌دهد که با جنیان ارتباط بگیرد). همچنین کنیزک عذره‌ی یهودی با دختر سقطی شرط می‌کند که بی‌مشورت او کاری یا جادوگری نکند.

شرط‌گذاری زنان برای مردان و تهدید آن‌ها: در حکایت‌های مصری، نه تنها زنان آزاده، بلکه کنیزکان نیز در برابر خواسته‌های مردان، شرط‌های خود را بازگو می‌کنند. برای نمونه کنیزک عذره‌ی یهودی از او تمکین نمی‌کند و برای درآمیختن، شرط اسلام‌آوری می‌گذارد؛ حتی زمانی که عذره، شرط کنیزک را نمی‌پذیرد، به او امر می‌کند: «پس مرا بفروش» (همان: ۱۶۶۵) و عذره نیز چنین می‌کند. همچنین زنِ مردی که درازگوش را می‌خرد، پس از پی بردن به حقیقت وجودی درازگوش، همسرش را این‌گونه تهدید می‌کند: «یا مرا طلاق گوی یا این درازگوش رد کن» (همان: ۱۶۶۱). همسر زریق نیز برای یافتن همیان زر، شوهر خود را تهدید به بیرون راندن از خانه می‌کند.

سوگند خوردن: در حکایت‌های مصری، همه و به ویژه زنان، بسیار اهل سوگند خوردند؛ برای نمونه دلیله بارها به جان دخترش قسم می‌خورد که حيله‌گری خواهد کرد؛ او برای آگاه

کردن مردم از فریب علی مصری نیز سوگند یاد می‌کند. همچنین در حکایت احمد دنف و حسن شومان با دلیله‌ی محتاله، زن امیرحسن از شوهرش می‌خواهد برای وفاداری به او قسم بخورد. در جایی از همین حکایت، والی برای باورپذیر کردن حرف خود، به خدا قسم می‌خورد که دلیله او را فریب داده است. زینب نیز به گیسوان خود سوگند می‌خورد که به مادرش کمک کند و عاشق علی مصری بماند.

حاضر جوابی زنان: زنانی چون دلیله و زینب معمولاً طعنه‌زن و حاضر جواب هستند. مثلاً زمانی که علی زینب از زینب می‌پرسد که از آن چه کسی است، او پاسخ می‌دهد: «چون تو احمقی را هستم». دلیله نیز ابایی از خطاب قرار دادن مردان با واژه‌های منفی ندارد؛ برای نمونه، علی مصری را که عیار معروفی است، رییس دزدان می‌خواند. او حتی زمانی که از مردان شکست می‌خورد، با بی‌باکی نزد آن‌ها رفته و با لحن تند دستور می‌دهد فریب‌کار، خودش را معرفی کند.

دروغ‌گویی: دلیله برای فریب مردم و پیشبرد اهدافش، دروغ می‌گوید و ادعاهای ناراست مطرح می‌کند. مثلاً زن امیرحسن را دختر خود معرفی می‌کند. زینب نیز بارها به علی مصری دروغ گفته و برای رها شدن از اصرار عاشقان، خود را متأهل معرفی می‌کند.

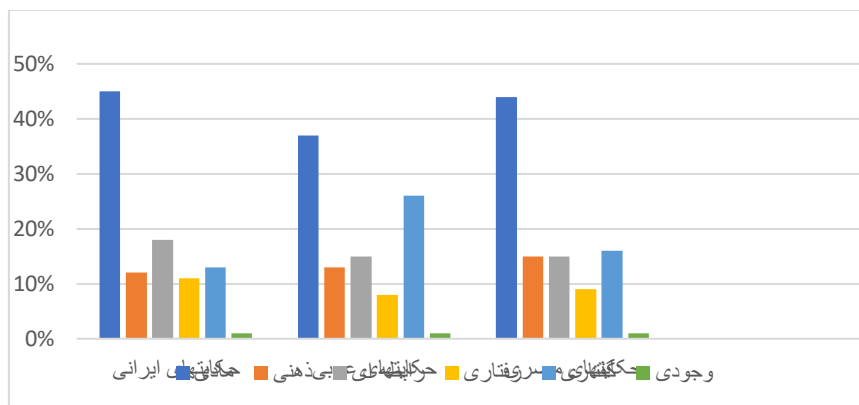
خواستگاری دختران از مردان: در حکایت‌های مصری، زنان عیار برای خود یا دخترشان، به خواستگاری پسران می‌روند. دلیله در توجیه خواستگاری‌اش از پسرک می‌گوید: «خردمندان گفته‌اند که از بهر دختر خود، شوهر بجوی» (همان: ۱۶۱۷). آنها از اعتراف به عشق نزد مردان، شرمگین نیستند. مثلاً دختر سقطی در ازای رها کردن علی مصری از جادوی مرد یهودی، خواستار ازدواج با او است. همچنین قمر، دختر یهودی، خود خواهان ازدواج با علی مصری می‌شود.

نمود فرآیند وجودی

اهمیت وجود مال و ثروت در زندگی زنان: پرداخت پول و دادن هدیه، یکی از راه‌های مهم جذب زنان توسط مردان و ارتباط‌گیری با آن‌هاست؛ گرچه زنان عیاری چون دلیله، فریب

آن را نمی‌خورند. برخی زنان دیگر نیز چون زن امیرحسن، جهت نذورات، پول‌های بسیاری پرداخت می‌کنند.

نمودار میله‌ای بسامد فرآیندها در هر سه نوع حکایت‌های ایرانی، عربی، مصری

نتیجه‌گیری

همان‌گونه که پیشتر در بخش مسئله‌ی مقاله گفته شد، با استفاده از رویکرد فرآینش اندیشگانی هلیدی، می‌توان ذهنیات و تجربیات پنهان و آشکار نویسندگان یا شاعران را نسبت به جهان درونی و بیرونی او به راحتی کشف کرد، همچنین اثرگذاری‌های ادبی-فرهنگی یا اشتراکات و تفاوت‌های آن و حتی شیوه‌ی انتقال فرهنگ را بین ملل دریافت، با توجه به این که هزار و یک شب یک کتاب چندمللی است، برای پی بردن به رازهای شخصیت زنان در حکایت‌های گوناگون این کتاب و مقایسه‌ی اشتراکات و تفاوت‌های آن، کاربرد فرآینش اندیشگانی یکی از بهترین روش‌ها است؛ بر این اساس و با استفاده از این فرآینش، فرآیندها و نام‌گذاری‌های موجود در ۱۴ حکایت این کتاب، در این مقاله تحلیل شده و به شکل نمودار و جدول نیز آورده شده است؛ اکنون با توجه به تحلیل این فرآیندها و نام‌گذاری‌ها، نتیجه‌گیری در قالب شباهت‌ها و تفاوت‌های بین شخصیت‌های زن در حکایت‌های ایرانی، عربی و مصری ارائه می‌شود.

با نگاهی به بسامد فرآیندها، می‌توان دید که درصد فرآیند مادی در حکایت‌های مصری و ایرانی، تقریباً با هم برابر بوده و در حکایت‌های ایرانی اندکی بیشتر از مصری است؛ اما بسامد این فرآیند در حکایت‌های عربی، بسیار پایین است. این نکته نشان می‌دهد که کنش - گری و اثرگذاری زنان در حکایت‌های ایرانی و مصری و به طبع در فرهنگ این ملیت‌ها بالاتر است. کارهای بزرگ دختران در حکایت‌های ایرانی و زنان عیار مصری، از قدرت بسیار آنها سرچشمه می‌گیرد. آنها از لحاظ جسمی نیز قدرتمندند و گاه هم جادوگری می‌کنند؛ آنها نه تنها توسط مردان، کم‌ارزش شمرده نمی‌شوند؛ بلکه خود نیز ارزش خویش را می‌دانند؛ زیرا بی‌باک، رقابت‌طلب و قدرت‌خواهند (خواستار جایگاهی هستند که پیش از آن، تنها از آن مردان بوده است). در موضوع پیوند زناشویی، این دختران ایرانی و دلبران عیار مصری هستند که شوهر خود را می‌پسندند، از او خواستگاری می‌کنند و گاه به وی پیشنهاد برقراری رابطه نیز می‌دهند. همچنین آنها به فرمان کسی نیستند و در حالت معمول، بسیار به مردان کم-توجهند؛ زیرا به آنها نیازمند نیستند. ازدواج با دختران و به دست آوردن آنها کار چندان آسانی نیست و معمولاً عشاق را برای کام‌دهی، بسیار معطل می‌کنند.

بالاترین بسامد فرآیند ذهنی، ابتدا در حکایت‌های مصری، سپس عربی (تقریباً به یک اندازه) و در پایان، ایرانی دیده می‌شود. بالا بودن بسامد این فرآیند، نشان‌دهنده‌ی انفعال و کم‌کنشی شخصیت‌هاست؛ البته در حکایت‌های مصری چون بسامد فرآیندهای مادی و رفتاری (که پُرکنشند) نیز بالاست، این نکته چندان موجب انفعال شخصیت‌ها نشده است؛ (به ویژه اینکه نقشه‌کشی‌های عیاران که از اساس‌های این حکایت‌هاست، فرآیندی ذهنی است و بالطبع بسامد آن را بالا می‌برد)؛ اما زمانی که در حکایت‌های عربی، بالا بودن بسامد فرآیند ذهنی در کنار کمتر بودن فرآیندهای مادی و رفتاری (که کمترین میزانش متعلق به حکایت‌های عربی است) قرار می‌گیرد، بر شدت انفعال زنان در این حکایت‌ها می‌افزاید.

بسامد فرآیند رابطه‌ای که نسبت‌ها و ویژگی‌ها را بیان می‌کند، در هر سه گونه‌ی حکایت - ها، تقریباً به یک اندازه است؛ تنها تفاوت آن در نوع و چرایی این ویژگی‌ها است. مثلاً در

حکایت‌های ایرانی و مصری، دختران و زنان، دانا، زیرک و پیش‌بینند (که دختران ایرانی از این زیرکی برای ایجاد تغییری مثبت و بهتر شدن وضع خود و زنان مصری، برای فریب مردان و سود شخصی خود از آن بهره می‌برند). از شباهت‌های دیگر در ویژگی زنان، این است که در حکایت‌های عربی و ایرانی، دختران، اهل شعر و ادب و آگاه از احوال ادبا و ملوک پیشین معرفی می‌شوند. همچنین در حکایت‌های مصری و ایرانی، دختران مستقل و دلیرند و خواستگاران خود را به مبارزه می‌طلبند؛ داماد نیز کسی خواهد بود که پیروز این میدان باشد. از دیگر شباهت‌های زنان در این دو گونه حکایت‌ها، این است که آنها معمولاً شخصیت‌هایی مورد اعتماد مردان و گاه خوشگذران و اهل عیشند. دختران در همه‌ی حکایت‌ها، زیبا و خوبرو هستند و گاه از آن به عنوان عاملی برای شکست دادن مردان استفاده می‌کنند. نام‌ها و لقب‌هایی چون پریزاد، ماهرو، زهره جبین، خوبرو در حکایت‌های ایرانی و بدیع‌الجمال در حکایت‌های عربی، تأکیدی بر این موضوع هستند. البته زیبایی زنان در حکایت‌های عربی عاملی برای طمع کردن مردان است و نتیجه‌ی منفی دارد. در هر سه گونه‌ی حکایت‌ها، زنان با مردان همراهی می‌کنند و پاکدامنند. همچنین در حکایت‌های ایرانی تنها دختران نژاده و با طبقه‌ی اجتماعی بالا مورد توجه هستند و در حکایت‌های عربی نیز به اهمیت قبیله و نژاد دختران اشاره می‌شود؛ با این تفاوت که نژاد دختران، تغییری در زندگی شخصی آنها ایجاد نمی‌کند، به استقلال آنها نمی‌انجامد و تنها باعث می‌شود مردان بیشتر و مهم‌تری آنها را بخواهند. از دیگر شباهت‌ها بین ویژگی دختران در حکایت‌های مصری و عربی این است که در هر دو گونه، با چندهمسری مردان روبه‌روئیم و حتی زنان نیز ازدواج دختران دیگر با همسر خود را به آسانی می‌پذیرند. همچنین در این دو گونه از حکایت‌ها، زنان و دختران برای بیرون رفتن و برقراری ارتباط اجتماعی، محدودیت دارند و مردان، صاحب اختیار آنها هستند. از دیگر شباهت‌ها اهمیت نژاد است؛ در حکایت‌های ایرانی تنها دختران نژاده و با طبقه‌ی اجتماعی بالا مورد توجه هستند و در حکایت‌های عربی نیز به اهمیت قبیله و نژاد دختران اشاره می‌شود؛ با این تفاوت که نژاد دختران، به استقلال آنها نمی‌انجامد و تنها باعث می‌شود مردان بیشتر و مهم‌تری آنها را بخواهند.

از شباهت‌های فرآیند رفتاری این است که در هر سه گونه‌ی حکایت‌های عربی، ایرانی و مصری این مردانند که بهره‌ی جنسی از زنان می‌برند (بارها در کتاب، با جمله‌ی «مرد، تمتع خود را از دختر برداشت» روبه‌روئیم)؛ پرننگی این نکته در حکایت‌های عربی، یکی از دلایل تبدیل شدن زن به کالای جنسی شده است. گریستن و خودزنی زنان فرآیندی رفتاری است که هم در حکایت‌های عربی و هم مصری، دیده می‌شود، با این تفاوت که در اولی، به دلیل ستم مردان صورت می‌پذیرد و در دومی حربه‌ای زنانه برای مظلوم‌نمایی و فریب مردان است. همان‌طور که فرآیند گفتاری در حکایت‌های عربی، در قالب آواز و شعرخوانی زنان بروز پیدا می‌کند، در حکایت‌های ایرانی، تبدیل به قصه‌گویی می‌شود که هر دو باعث نرم شدن مردان و دور شدن از آن خوی پرخشوتشان می‌شوند. سوگند خوردن مکرر زنان نیز، ویژگی است که در هر سه نوع حکایت مشترک است.

از شباهت‌های فرآیند وجودی در حکایت‌ها این است که در هر سه حکایت، وجود پدران، نقشی تعیین‌کننده در زندگی دختران دارد که البته این نکته، نشان‌دهنده‌ی وجود مردسالاری در فرهنگ هر سه سرزمین است؛ اما با در کنار هم قرار دادن مسائل دیگر، پی می‌بریم که مردسالاری در یک فرهنگ (چون عربی) شدیدتر و در فرهنگی دیگر (چون ایرانی) کمتر است. در هر دو حکایت‌های مصری و عربی، ثروت مردان نقش مهمی در به دست آوردن زنان دارد؛ این نکته را به ویژه در خرید و فروش کنیزکان، پرداخت مال برای نذورات و مهریه برای ازدواج می‌بینیم. همچنین وجود دایه در زندگی دخترکان و فرزندان خانواده‌های ثروتمند، از ضروریات حکایت‌های عربی و مصری است. دین اسلام نیز حضوری پرننگ در حکایت‌های عربی و مصری دارد و در قالب چندهمسری مردان، مهریه و اهمیت اسلام‌آوری دیده می‌شود.

تفاوت‌ها

در بحث فرآیند مادی، نوازندگی و سقایی دختران از محدود کنش‌ها و شغل‌های دختران در حکایت‌های عربی است. خرید و فروش کنیزکان، چانه‌زنی بر سر آن‌ها و حتی رد و بدل کردن زنان آزاده، جزء پرننگ‌ترین کارهایی است که تنها در حکایت‌های عربی دیده می‌شود.

از دیگر تفاوت‌ها در بحث فرآیند مادی این است که تنها در حکایت‌های ایرانی، زنان با کارهایشان، چنان تأثیری بر مردان می‌گذراند که دست از پادشاهی می‌کشند و آواره‌ی بیابان‌ها می‌شوند. دختران به راحتی ملوک را کنترل، شاد یا خشمگین می‌کنند و گاه خواستگاران خود را می‌کشند. در برابر این خواستگارگوشی دختران با پدرگوشی آن‌ها در حکایت‌های مصری روبه‌روئیم.

از تفاوت‌ها در فرآیند اسنادی حکایت‌ها این است که هرچه زنان در حکایت‌های ایرانی، خوی نجات‌دهندگی و امیدبخشی دارند، در حکایت‌های عربی، شخصیت‌های بسیار منفعل و بی‌ارزشند (حتی اگر توانایی‌هایی نیز داشته باشند، مورد باور مردان قرار نمی‌گیرد و متهم به دروغ‌گویی می‌شوند)؛ از دلایل ادعای بالا، می‌توان به این موارد در حکایت‌های عربی اشاره کرد: تصمیم‌گیری مردان بر سر مسائل زندگی زنان، خرید و فروش کنیزکان، شرط‌بندی مردان بر سر زنان خود، چندهمسری مردان، نهادینه شدن خودکم‌بینی در دختران، چشم‌داشت مردان به زن و کنیزک یکدیگر و

در بحث تفاوت‌ها در فرآیند ذهنی باید گفت که تنها در حکایت‌های مصری، زنان به برکت یافتن از شیوخ باور دارند و تنها در تمام حکایت‌های ایرانی شاهد این هستیم که زنان، شخصیت مورد علاقه‌ی همسران خود هستند.

در بحث فرآیند رفتاری، تنها در حکایت‌های ایرانی، دختران برای بوسیدن و در آغوش گرفتن معشوق پیش‌قدمند و برخلاف حکایت‌های مصری و عربی، بسیار مورد مهرورزی مردان قرار می‌گیرند. خیانت زنان را نیز در تنها حکایت ایرانی شهریار و برادرش شاهزمان می‌بینیم؛ شاید بتوان دلیل نبود این مسئله را در حکایت‌های عربی و مصری، کمتر بودن آزادی، جرأت و فرصت خوش‌گذرانی برای زنان دانست. نکته‌ی مهم این است که خیانت زنان با وجود اعتماد مردان به آن‌ها انجام می‌شود؛ اعتمادی که در حکایت‌های عربی کمتر دیده می‌شود. افزون بر آن، تنها در حکایت‌های عربی می‌بینیم که زنان و کنیزکان ملزم به رعایت ادب، پیش‌قدمی در سلام و ابراز احترام به مردانند. از دیگر تفاوت‌های مرتبط با فرآیند رفتاری این است که در حکایت‌های ایرانی به اهمیت باروری و فرزند پسرآوری اشاره‌ای نشده است؛ اما در حکایت‌های مصری زنان بدون داشتن فرزند پسر، خود را بی‌مقام و مال می‌بینند. شاید

این پرسش در ذهن مخاطب پدید آید که در فرهنگ عربی و ایرانی نیز این مسئله وجود دارد؛ در پاسخ باید گفت که پررنگی مسئله‌ی کنیزک‌بازی مردان و تمرکز بر بهره‌ی جنسی آنان، گویی جایی برای پرداختن به زندگی خانوادگی و طبیعی در قالب مادر، پدر و فرزند نگذاشته است؛ اما به مفهوم خانواده در حکایت‌های ایرانی بارها اشاره شده است (همچون اهمیت و نقش پدر و مادر در زندگی دختران).

در بحث فرآیند گفتاری نیز، بیشترین بسامد متعلق به حکایت‌های عربی و سپس مصری است. بسامد بالای این فرآیند به ویژه در حکایت‌های عربی به عنوان دومین فرآیند پرتکرار، دو علت دارد؛ یکی آن‌که آوازخوانی و شعرسرایی از موضوعات پرتکرار حکایت‌های عربی است و این نکته به اهمیت فصاحت و بلاغت در فرهنگ عربی برمی‌گردد (در حقیقت پس از زیبایی زنان، حُسن روایت و شعرخوانی آن‌ها در حکایت‌ها اهمیت دارد)؛ دلیل دیگر، گفت‌وگوی بسیار مردان در مورد زنان است (مانند تصمیم‌گیری در مورد مسائلی چون خرید و فروش کنیزکان، ازدواج و طلاق دادن زنان و صحبت در مورد آنان)؛ البته همان‌گونه که پیش‌تر گفته شد، در حکایت‌های عربی، زنان و کنیزکان در حالت عادی چندان سخن نمی‌گویند و مورد خطاب مستقیم مردان مهم یا غریبه نیستند (حتی سوگند خوردن آنان برای باورپذیر کردن حرف خود نزد مردان است)؛ اما بر خلاف آن، زنان ایرانی و مصری مورد گفتگو و مشورت مردان هستند؛ زیرا در حکایت‌های ایرانی، شخصیتی ارزشمند و آگاه دارند و در حکایت‌های مصری نیز شخصیتی عیار، زیرک و تهدیدگر به حساب می‌آیند؛ بنابراین مردان به ناچار از تصمیمات آن‌ها نیز استفاده می‌کنند. فرآیند گفتاری در حکایت‌های مصری به شکل دروغ‌گویی‌های عیاران زن، شرط‌گذاری، تهدید و طعنه‌زنی آنان به مردان، بروز می‌یابد. کمترین میزان بسامد فرآیند گفتاری، متعلق به حکایت‌های ایرانی است؛ زیرا در آن‌ها، گفتگوهای درونی و ذهنی، جای خود را به کنش‌ها و فعالیت‌های رفتاری داده است و گفت‌وگویی نیز اگر وجود دارد، تنها بین مردان نیست؛ بلکه از نوع مشورت با زنان و دختران است.

به طور کلی بیشترین کنش‌گری زنان در حکایت‌های ایرانی و بیشترین انفعال آن‌ها در حکایت‌های عربی است. در این بین، شباهت بین حکایت‌های ایرانی و مصری در بالا بودن کنش‌گری زنان، بیشتر بین زنان عیار مصری و دختران پادشاهان ایران بروز می‌یابد و در واقع دختران غیرعیار مصری، چندان کنش‌گر نیستند. همچنین دختران حکایت‌های عربی بیشتر با زنان غیرعیار و معمولی حکایت‌های مصری اشتراک دارند و کمتر شباهتی بین آن‌ها و دختران ایرانی می‌بینیم؛ زیرا هرچقدر که دلیری، قدرت، اعتماد به نفس، استقلال و در کل کنش‌گری در وجود تمام دختران حکایت‌های ایرانی است، برخلاف آن شاهد انفعال، کم‌ارزشی، ضعف و ترس دختران حکایت‌های عربی هستیم؛ نکته‌ی بسیار مهم این است که شهرزاد، دلیری‌اش را جهت منافع عموم دختران به کار می‌برد (نه چون حکایت‌های مصری، تنها برای پیشبرد اهداف و منافع شخصی خود)؛ پس می‌توان شهرزاد را دلیرترین، مؤثرترین و مثبت‌ترین کنش‌گر کتاب هزار و یک شب نامید. به طور کلی در حکایت‌های ایرانی ویژگی‌های مثبت زنان بر ویژگی‌های منفی آنان غالب است و قرار گرفتن این ویژگی‌ها در برابر خصوصیات منفی مردان، به زنان مقام برتری از لحاظ اخلاقی می‌دهد؛ مثلاً در حکایت اول کتاب، شاه‌زمان با نقشه‌کشی برای زن برادر و رسوا کردن او، خوی جنایت‌کارانه‌ی برادر شاهش را بیدار می‌کند؛ اما دو دختر وزیر، در برابر خشم و جنایت شاه نه تنها نیرنگی نمی‌کنند، بلکه با پشتکار و زیرکی، مایه‌ی نجات خود، زنان سرزمین و حتی خود شاه از خوی ددمشانه‌اش می‌شوند. در هر سه گونه‌ی حکایت‌های اسلامی، عربی و ایرانی، فرهنگ ملیتشان، متبلور است و این نکته باعث شده هر حکایت، قابل تشخیص از دیگر حکایت‌هایی که منشأ متفاوت دارند، باشد؛ مثلاً اهمیت شعرخوانی زنان تبلور اهمیت فصاحت و بلاغت در فرهنگ عربی است؛ یا این نکته که در کنار نجیب‌زادگان، تنها خواستگاران دختران در حکایت‌های ایرانی، حکیمان هستند، نشان دهنده‌ی اهمیت حکمت و آگاهی در فرهنگ ایران قدیم است. گرچه این عمل نیز غالباً از سوی زنان و به هدف خوشایند مردان انجام می‌شود. در حکایت‌های عربی و مصری ارتباط اجتماعی ضعیف زنان، نوعی ارزش اجتماعی محسوب می‌شود. در حکایت‌های ایرانی و مصری، دختران و زنان عیاران، کارها و اقدامات بزرگ می‌کنند و دلیلش

قدرت اجتماعی و استقلال آنها است؛ البته کنش‌گری زنان عیار مصری، برای مکر و نقشه-کشی و کارهای زنان ایرانی به هدف نجات‌بخشی و اصلاح جامعه است. اصل نیرنگ و فریب‌دهی چنان در حکایت‌های مصری پررنگ است که تنها در این حکایت‌ها، استفاده از مواد بیهوش‌کننده برای شکست حریف، دروغ‌گویی و مظلوم‌نمایی زنان را می‌بینیم؛ حتی نام‌ها و لقب‌هایی چون محتاله، روسپی، عجوزک پلید و... که برای نامیدن دلیل و گاه زینب به کار می‌رود، نشان دهنده‌ی شدت نیرنگ و مکاری آنها است. در هیچ کدام از حکایت‌های ایرانی و عربی، زنان با چنین واژه‌های پلیدی، مورد خطاب قرار نمی‌گیرند. با همه‌ی این‌ها، میزان تأثیری که دختران بر مردان می‌گذارند، در حکایت‌های ایرانی بیشتر است و این را می‌توان در مقایسه‌ی بسامد فرآیندها در نمودار میله‌ای نیز دید؛ در این نمودار، بیشترین فرآیند مادی و کمترین فرآیند ذهنی، متعلق به حکایت‌های ایرانی است که به ترتیب میزان کنش‌گری و انفعال را نشان می‌دهند. بارزترین مثال این انفعال، بی‌اختیاری زنان در حکایت‌های عربی است؛ حتی در حکایت‌های مصری نیز، با وجود استقلال زنان، سرانجام مردان، صاحب اختیارشان می‌شوند (همچون گوش به فرمان خلیفه بودن دلیل) و در نهایت این مرد است که بیشترین بهره‌مندی را در حکایت می‌برد (مانند چهار زن اختیار کردن علی مصری)؛ اما در حکایت‌های ایرانی، سرانجام این زن است که در برابر مرد، قدرت برتر را پیدا می‌کند (مانند پیروزی شهرزاد بر شهریار) و حتی اگر مرد روبه‌رویش، شاه باشد نیز، او را شکست می‌دهد. آخرین نکته‌ی قابل توجه این است که هرچقدر در حکایت‌های ایرانی، زنان و مردان دچار عشق شدید و به دلیل آن بیمار می‌شوند، در حکایت مصری این مسئله کم‌رنگ‌تر است و بیشتر شکل رقابت‌طلبی بین زن و مرد به خود می‌گیرد؛ در این حکایات، نه تنها اثری از زاری و بیماری ناشی از جدایی نیست، بلکه عاشق حتی ممکن است هم‌زمان به دختران دیگر نیز فکر و با آنها ازدواج کند (مانند علی مصری)؛ موضوع عشق شدید به حکایت‌های عربی که می‌رسد، کلاً ناپیدا می‌شود؛ زیرا زن در این حکایت‌ها، منفعل‌تر و در دسترس‌تر از آن است که آرزو و درد عاشقانه‌ی مردی شود. البته این نکته را نیز باید افزود که با توجه به اینکه عشق و عاشقی، امری ذهنی است و در هر سه گونه‌ی حکایت، بسامد بسیار کمی را به خود اختصاص داده است، پس در کل از موضوعات اصلی کتاب نیست؛ با توجه به فرآیندها و

تحلیل‌ها، موضوع اساسی تر کتاب، عیاری و مبارزه‌جویی زنان در حکایت‌های ایرانی و مصری و تلاش زنان برای برآوردن خواسته‌های مردان در حکایت‌های عربی است.

منابع فارسی

- تسوجی تبریزی، عبداللطیف (۱۳۹۰). هزار و یک شب. ج ۱ و ۲. تهران: هرمس
- رستم بیگ تفرشی، آتوسا و احمد رضائی واسوکلایی (۱۳۸۹). «توصیف نوشتار دانش‌آموزان کم‌توان ذهنی بر مبنای دستور نقش‌گرای نظام‌مند هلییدی»، فصلنامه ایرانی کودکان استثنایی، سال دهم، ش ۴، صص ۳۸۹-۳۶۴.
- فقیه ملک مرزبان، نسرين و پروانه محبی تبار (۱۳۹۲). «نام‌گذاری مضامین دفاع مقدس بر مبنای نظریه نظام‌مند نقشی هلییدی در اشعار قیصر امین‌پور»، دو فصلنامه علمی- پژوهشی زبان-پژوهی دانشگاه الزهراء، سال پنجم، شماره ۹، صص ۲۲۵-۱۹۹.
- محبوب، محمدجعفر (۱۳۸۲). ادبیات عامه‌ی ایران، تهران: چشمه
- موسوی مجد، سیده مریم (۱۳۹۴). بررسی تأثیر هزار و یک شب بر زیباشناختی پسامدرنیستی جان بارت، به راهنمایی نوشین الهی پناه. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان، ۱۳۹۴.

Kaynakça

- Agamben, G. (2007). *Magic and Happiness*. (Jeff, F, Çev) New York: Zone.
- Faqih Melekmerzbân, Nesrin ve Mohebbi Tebâr, Pervâne (2013). *Nâm-Güzâri-yi Mezâmin-i Defâ-ı Mokaddas ber Mebnây-ı Nezeriye-yi Nizâm-mand-ı Nakşı-yi Halliday der Asaâr-ı Kayser Eminpour, El-Zahrâ Üniversitesi'nin üç ayda bir yayınlanan Bilimsel Araştırma dili Dergisi, C. 5, Sayı 9, s. 225-199.*
- Gerhardt, M. (1963). *The Art of Story-Telling*. Leiden: Brill.
- Halliday, M. A. K. (1978). *An Introduction to Functional Grammar*. Londra: Arnold.
- Irvine, R. (1994). *The Arabian Nights*. New York: The Penguin Press.
- Mahjub, Muhammedcafer (2003). *Edebiyât-ı Amme-yi İran*, Tahran, Çeşme.

- Musavi Mecd, Maryem. (2015). Barresi-yi Tasir-i Hezâr u Yek Şeb ber Zibâ-Şinâhti Pesa-modernisti-yi Can Bart. ElahiPenah, Nuşin Rehberliğinde, Yüksek Lisans Tezi, Semnân Üniversitesi.
- Rustembeyg Tefreşî, Atusâ ve Ramazâni Vâsukolâi, Ahmed (2010). Tusif-i Neviştâr-ı Dâniş-Amuzân-ı kem-Tevân-ı Zihni ber Mebnâ-ı destur-i Nakş-Garây-ı Halliday, İran'ın özel Çocukların üç aylık Dergisi, C. 10, Sayı 4, s. 389-364.
- Tasucî Tebrizî, Abdullatîf (2011). Hezâr u Yek Şeb, C. 1-2, Tahran, Hermes.
- Thompson, G. (2002), Introducing functional grammar, New York: Arnold.